

STRATEGIJA VZGOJE IN IZOBRAŽEVANJA ROMOV V REPUBLIKI SLOVENIJI

Sprejeto na sejah strokovnih svetov za:

- splošno izobraževanje, 20. 5. 2004
- izobraževanje odraslih, 2. 6. 2004
- strokovno in poklicno izobraževanje, 16. 6. 2004

Pripravila *delovna skupina za pripravo strategije vključevanja Romov v vzgojo in izobraževanje* v sestavi:

dr. Andreja Barle Lakota, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport, Urad za razvoj šolstva

Petar Brezič, Srednja poklicna šola Murska Sobota

mag. Mateja Gajgar, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport, Urad za razvoj šolstva

Meta Gašperšič, Razvojno izobraževalni center Novo mesto

Jožek Horvat – Muc, Zveza Romov Slovenije

Marjanca Jazbec, Vrtec Novo mesto

Olga Jukič, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport

Alan Jurakovič, Pomurski zavod za izobraževanje in raziskave

Tatjana Jurkovič, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport

dr. Mojca Kovač Šebart, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

dr. Janez Krek, Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani

Jelena Mihevc, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport

Angela Novak, Osnovna šola III, Murska Sobota

Marta Novak, Zavod RS za šolstvo, OE Novo mesto

Breda Oklešen, Osnovna šola Dragotina Ketteja, Novo mesto

Alenka Pavlovec, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport

Dženi Rostohar, Osnovna šola Leskovec pri Krškem

mag. Tanja Vilič Klenovšek, Andragoški center Slovenije

dr. Tatjana Vonta, Razvojno-raziskovalni center pedagoških iniciativ Korak za korakom

Redakcijo besedila opravili:

dr. Andreja Barle Lakota

mag. Mateja Gajgar

Jožek Horvat – Muc

dr. Mojca Kovač Šebart

dr. Janez Krek

POVZETEK

UVOD

1. ANALIZA STANJA

1.1. Opis stanja romske manjšine

Socialno-ekonomske razmere

1.2. Analiza sedanjega stanja in ukrepov na področju vzgoje in izobraževanja

Vrtec

Osnovna šola

Srednje šolstvo

Visoko šolstvo

Odrasli

1.3. Dosedanji koncepti vključevanja – nacionalni dokumenti – kurikularna prenova

Navodila za prilagajanje programa osnovne šole za romske učence

Kurikularna prenova

1.4. Ključni problemi – nerešeni v dosednjih konceptih

Integracija/segregacija

Jezik, kultura in identiteta

Neprilagojena organizacija dela/vpisni pogoji

Prezrti kurikulum

Odpornost do sprememb – neustrezni pristopi/izobraževalne strategije

Neupoštevanje socialnih in drugih okoliščin

Razvrščanje otrok s posebnimi potrebami

Izobraževalne izkušnje – odnos do izobraževanja

2. PRAVNE PODLAGE

3. IZHODIŠČA, NAČELA, CILJI

3.1. Skupna izhodišča, načela in cilji

Načela in cilji

Zagotavljanje vzgoje in izobraževanja, ki omogočata doseganje ciljev oziroma standardov znanja, ki so opredeljeni v kurikulumu za vrtce in v učnih načrtih

Uveljavljanje pravice do ohranjanja in spoštovanja romskega jezika in kulture v vzgoji in izobraževanju

Vključevanje v večinsko družbo tako, da vzgoja in izobraževanje zagotavljata prevzemanje funkcionalnih rekvizitov družbe in obenem spoštovanje različnosti (ter identitete)

Vključevanje v večinsko družbo tako, da vzgoja in izobraževanje v kurikulumu zagotavljata načela in vrednote enakosti v povezavi s socialno pravičnostjo

3.2. Opredelitev načel in ciljev po vzgojno-izobraževalni vertikali

Vrtci

Načelo odprtosti kurikula, avtonomnosti ter strokovne odgovornosti vrtca in strokovnih delavcev v vrtcu

Načelo enakih možnosti in upoštevanje različnosti med otroki ter načelo multikulturalizma

Načelo sodelovanja s starši

Načelo aktivnega učenja in zagotavljanja možnosti verbalizacije in drugih načinov izražanja

Osnovna šola

Zagotavljanje pogojev za doseganje ciljev in standardov znanja

Odprtost kurikula

Vključevanje romskih otrok v obvezni in razširjeni program ob spoštovanju specifičnosti romske kulture

Avtonomija in strokovna odgovornost strokovnih delavcev in šole

Sodelovanje s starši

Srednješolsko izobraževanje

Odrasli

4. REŠITVE: TEMELJNI POUČENI, SPREMEMBE IN PREDLOGI IZVEDBE

4.1. Vrtci

Zgodnje vključevanje v vzgojno-izobraževalni sistem

Romski pomočnik

4.2. Osnovna šola

Romski jezik

Slovenski jezik

Romska kultura, zgodovina in identiteta

Učni načrti za vse

Šole z vključenimi učenci Romi

Posebnosti pri oblikah organizacije

Normativi in standardi

Individualizacija in diferenciacija

Romski pomočnik

Materialni pogoji

Vzpostavljanje zaupanja v šolo in odpravljanje predsodkov

Učenci s posebni potrebami

Razvijanje mreže šol

Podpora z razvojnimi in raziskovalnimi projekti

4.3. Srednje šolstvo

Oblike učne pomoči

Dostopnost do izobraževanja - zagotavljanje možnosti za bivanje v dijaškem domu

Izobraževanje učiteljev

4.4. Odrasli

Vsebina izobraževalne ponudbe

Splošni neformalni programi za odrasle

Javno veljavni programi neformalnega izobraževanja

Programi splošnega neformalnega izobraževanja in učenja odraslih

Izobraževanje za zviševanje izobrazbene ravni odraslih

Izobraževanje in usposabljanje za razvoj delovne sile

Dejavnosti, potrebne za izvajanje izobraževanja

Svetovalno omrežje v lokalnih okoljih, kjer živijo Romi

Lokalni koordinatorji za izobraževanje Romov

Romski koordinator za izobraževanje odraslih

Posebnosti pri oblikah organizacije

4.5. Sodelovanje MŠZŠ z drugimi sektorji

4.6. Statistični podatki

4.7. Spremljanje in "monitoring"

PRILOGE

DEMOGRAFSKA PODOBA ROMSKE SKUPNOSTI NA DOLENJSKEM

STATISTIKA

MEDNARODNE PRIMERJAVE

LITERATURA

POVZETEK

Trenutno stanje

Slovenija vlaga precej naporov za vključevanje Romov v vrtce, obvezno šolo in za njihovo integracijo v večinsko kulturo. Predšolski otroci Romov so v slovenske vrtce vključeni na tri načine. Največ jih je integriranih v običajne oddelke. Značilen je majhen delež romskih otrok, vključenih v predšolsko vzgojo v vrtcih.

Država posebej obravnava in šolam priznava ugodnosti za vzgojo in izobraževanje romskih učencev: za individualno ali skupinsko delo z romskimi učenci v šolskem procesu namenja dodatna finančna sredstva, ima ugodnejše normative za oddelke z Romi, posebej financira prehrano, učbenike, ekskurzije ipd., za vse pedagoške vrste študija država študentom romske pripadnosti odobri štipendijo, financirala pa je tudi nastanek prvega delovnega zvezka za poučevanje romskega jezika. V okviru Zavoda RS za šolstvo deluje študijska skupina učiteljev, ki poučujejo romske učence. Žal pa je izstop učencev Romov iz šolskega sistema že v osnovni šoli nesorazmerno velik. Osnovna težava je neznanje slovenskega jezika, sledi nestalen obisk oziroma izostajanje od pouka in učna neuspešnost.

Nizka izobrazbena raven Romov v kombinaciji z drugačnimi življenjskimi navadami in pogoji ne omogoča enostavnih rešitev na področju sistema vzgoje in izobraževanja. Delež otrok, ki končajo osnovno šolo, je še vedno nizek, kar vpliva na potrebe po izobraževanju odraslih Romov.

Ključni problemi, ki so v dosedanjih konceptih ostali nerešeni, so: inkluzija/vključevanje vs. segregacija; jezik, kultura in identiteta; neprilagojena organizacija dela; nizka pričakovanja glede šolske uspešnosti romskih otrok (odnos do izobraževanja); neupoštevanje socialno-kulturnih in drugih okoliščin; razvrščanje romskih otrok v šole s prilagojenim programom.

Strateški dokument

Temeljno načelo dokumenta je načelo enakih možnosti. Upoštevana so tudi naslednja načela in cilji:

- zagotavljanje vzgoje in izobraževanja, ki omogočata doseganje ciljev oziroma standardov znanja, ki so opredeljeni v kurikulumu za vrtce in v učnih načrtih (nesprejemljive so rešitve, pri katerih bi odstopali od ciljev, opredeljenih v kurikulumu oziroma učnih načrtih, ki segajo od minimalnih do najvišjih, ali kjer bi bili minimalni cilji in standardi znanja edini in končni cilj pri vključevanju romskih otrok kot etnične skupine)
- uveljavljanje pravice do ohranjanja spoštovanja romskega jezika in kulture v vzgoji in izobraževanju
- vključevanje v večinsko družbo tako, da vzgoja in izobraževanje zagotavljata prevzemanje funkcionalnih rekvizitov družbe in obenem spoštovanje različnosti (ter identitete)
- vključevanje v večinsko družbo tako, da vzgoja in izobraževanje v kurikulumu zagotavljata načela in vrednote enakosti v povezavi s socialno pravičnostjo (spopad s predsodki, približevanje univerzalnim vrednotam, spoštovanje druge kulture in jezika)

Po vzgojno-izobraževalni vertikali dokument sledi naslednjim načelom in ciljem:

- načelo odprtosti kurikula
- načelo avtonomnosti in strokovne odgovornosti strokovnih delavcev

- načelo enakih možnosti in upoštevanje različnosti med otroci ter načelo multikulturalizma (spoštovanje specifičnosti romske kulture)
- načelo sodelovanja s starši
- zagotavljanje pogojev za doseganje ciljev in standardov znanja
- za področje izobraževanja odraslih: načelo vseživljenjskosti, funkcionalnosti, demokratičnosti, prostovoljnosti, raznovrstnosti in dinamičnosti, integriranosti, aktivne udeležbe

Najpomembnejše rešitve:

- zgodnje vključevanje v vzgojno-izobraževalni sistem: vključevanje romskih otrok v predšolsko vzgojo v vrtcih vsaj dve leti pred pričetkom osnovne šole, tj. najpozneje s štirimi leti; namen vključevanja v vrtce je predvsem učenje jezika (tako slovenskega kot romskega) ter socializacija v vzgojno-izobraževalni instituciji, ki posreduje izkušnje in vzorce, ki otroku omogočajo lažji vstop in vključevanje v osnovno šolo
- romski pomočnik: neznanje slovenskega jezika ter neuspešno vključevanje otrok lahko odpravljamo oziroma ublažimo tudi z uvedbo romskega pomočnika, ki bo otrokom pomagal prebroditi čustveno in jezikovno bariero in bo predstavljal neke vrste most med vrtcem oziroma šolo ter romsko skupnostjo
- vsebinsko prilagajanje programov: v osnovni šoli uvedba pouka romskega jezika na fakultativni ravni, učenje slovenskega jezika, identifikacija ciljev (npr. multikulturalnosti) oziroma standardov znanja v učnih načrtih, ki se dosežejo z vsebinami romske kulture, zgodovine in identitete
- stalno strokovno spopolnjevanje in doizobraževalni programi za strokovne delavce
- posebne oblike organizacije in materialni pogoji: vsaj ohranitev zdaj veljavnih normativov; še naprej finančna podpora oziroma pomoč Ministrstva RS za šolstvo, znanost in šport
- ne segregacija, praviloma ne homogeni oddelki; uporabiti zakonsko že predpisane oblike individualizacije, notranje in fleksibilne diferenciacije, nivojskega pouka
- različne oblike učne pomoči
- vzpostavljanje zaupanja v šolo in odpravljanje predsodkov (poseben načrt šole, s katerim določijo aktivnosti komuniciranja in sodelovanja s starši otrok Romov, in načrt zaznavanja in kontinuiranega odpravljanja stereotipov in predsodkov, ki se pri večinski populaciji pojavljajo v razmerju do učencev Romov)
- romski učenci kot etnična skupina niso učenci s posebnimi potrebami (učenceva šolska neuspešnost, ki izvira iz neznanja jezika ali specifičnosti romske kulture, ne more biti osnova za usmerjanje otrok v programe z nižjim izobrazbenim standardom)
- izobraževanje odraslih: izhodišče za določanje ciljev izobraževanja odraslih Romov so temeljni cilji, zapisani v *Nacionalnem programu izobraževanja odraslih v Republiki Sloveniji do leta 2010* (zviševati splošno izobraževalno raven odraslih, dvigniti izobrazbeno raven, pri čemer je 4-letna srednja izobrazba temeljni izobrazbeni standard, povečati zaposljivost in povečati udeležbo odraslih v vseživljenjskem učenju). Posebna pozornost bo namenjena izobraževanju odraslih Romov za dvigovanje izobrazbene ravni in razvoj delovne sile, razvijanju svetovalnih središč oziroma omrežja v okoljih, kjer živijo Romi, in institutu romskega koordinatorskega posebnim normativom in standardom za programe, v katere so vključeni odrasli Romi, zagotovitvi sredstev za možnost brezplačne udeležbe v programih in brezplačne učne pomoči

K temu velja dodati, da na kakovost in možnosti izobraževanja romskih otrok zelo vplivajo tudi specifična identiteta in kultura družbe ter pogoji njihovega življenja, na katere vrtec ali šola ne moreta vplivati neposredno. Zato je za izvajanje strategije vzgoje in izobraževanja ter izboljševanje položaja tam, kjer ni zadovoljiv, nujno vključevanje in koordinirano delovanje vseh relevantnih državnih institucij.

Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport (v nadaljevanju: ministrstvo) se bo za reševanje vprašanj, ki presegajo problematiko izobraževanja, vendar pa na izobraževanje vplivajo, povežalo z drugimi resornimi ministrstvi, predvsem z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve in Ministrstvom RS za zdravje. Ministrstvo bo sodelovalo z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve predvsem na naslednjih področjih: možnosti za prejemanje socialnih in družinskih pomoči v funkcionalni obliki, štipendiranje, programi javnih del v povezavi z izobraževanjem in programi usposabljanja za poklice.

Ministrstvo bo sodelovalo z Ministrstvom RS za zdravje predvsem na naslednjih področjih: priprava preventivnih programov, priprava izobraževalnih programov za medicinske sestre in patronažno službo, pregled in morebitne dopolnitve zakonskih podlag za vodenje potrebnih evidenc, sofinanciranje raziskav o povezavi med načinom življenja, zdravjem in izobraževanjem.

Ministrstvo se bo pri konkretnih aktivnostih povezovalo tudi z drugimi ustanovami (Zavod RS za šolstvo, Center RS za poklicno izobraževanje, Andragoški center RS, Inštitut za varovanje zdravja, Zavod za zdravstveno varstvo RS, Zavod za zaposlovanje RS, Gospodarska zbornica Slovenije, Obrtna zbornica Slovenije itd.).

Prav tako bo še naprej podpiralo raziskovalne in razvojne projekte, ki podpirajo ukrepe v skladu s to strategijo.

Zveza Romov Slovenije je sodelovala pri celotni pripravi strateškega dokumenta. Sodelovala bo pri poučevanju in učenju romskega jezika, zgodovine in kulture, pri pripravi gradiv in pri vseh drugih oblikah in načinih izobraževanja.

UVOD

Romi so marginalizirana družbena skupina, njihova družbena in politična obrobnost se odražata na vseh področjih življenja, tudi na področju vzgoje in izobraževanja.

Kljub temu lahko zapišemo, da Slovenija vlaga precej naporov za vključevanje Romov v obvezno šolo in vrtce ter za njihovo integracijo v večinsko kulturo. Namenja dodatna finančna sredstva za individualno ali skupinsko delo z romskimi otroki v šolskem procesu, postavlja ugodnejše normative za oddelke, kjer so vključeni Romi, zanje namenja dodatna sredstva za ekskurzije, subvencioniranje šolskih malic, nakup učnih pripomočkov, učbenikov ipd. Pred kratkim je financirala nastanek prvega delovnega zvezka za poučevanje romskega jezika. Za vse pedagoške vrste študija država študentom Romom odobri štipendijo. V okviru Zavoda Republike Slovenije za šolstvo deluje študijska skupina učiteljev, ki poučujejo romske učence. Samo na podlagi tega bi lahko rekli, da je situacija v Sloveniji dobro urejena.

Vendar nizek odstotek romskih otrok, ki uspešno napredujejo po vzgojno-izobraževalni vertikali, ne omogoča zadovoljstva z doseženim.

Vprašanje je tudi, ali je bil temeljni cilj: uspešna integracija/inkluzija romskih otrok v večinsko družbo, dosežen na zadovoljiv in ustrezen način.

Novejši mednarodno pravni dokumenti, ki urejajo pravice manjšin, predvsem *Okvirna konvencija za varstvo narodnih manjšin*, ki jo je z zakonom ratificiral slovenski Državni zbor februarja 1998, vzpostavljajo standarde, ki jim mora zadostiti tudi slovenski šolski sistem. Ali imajo romski otroci v okvirih sedanjih rešitev zagotovljene pravice, ki jih opredeljuje konvencija? Kaj je država storila za vpeljevanje romskega jezika, kulture in identitete v

programe državnih šol? Ali je v svoje programe vključila tudi "pogled z druge strani", ali je iskala rešitve v perspektivi multikulturalnosti?

V odgovorih na takšna vprašanja pridemo do manj zadovoljive ocene. Zato terjaja sedanji koncept vzgoje in izobraževanja Romov resen premik in dopolnitev dosedanje edukacijske politike.

1. ANALIZA STANJA

1.1. Opis stanja romske manjšine

Na podlagi ocen centrov za socialno delo in šol z območij, kjer živijo Romi, lahko predvidevamo, da živi v Sloveniji med 7.000 in 12.000 Romov (Žagar 2002, str. 25), po ocenah v dokumentih Evropske Unije 6.500 – 10.000 (*EU Support for Roma communities...* 2002, str. 4), torej do okrog 0,5 % celotne populacije, po uradnih podatkih zadnjega popisa prebivalstva iz leta 2002 pa precej manj, in sicer 3.246 ali 0,2 % (gl. *Tabelo 1: Prebivalci, ki so se po narodni pripadnosti opredelili za Rome*, v prilogi).

Točnejše ocene je težko postaviti tudi zato, ker državni upravni organi zaradi predpisov o varstvu osebnih podatkov ne vodijo posebnih evidenc glede na etnično pripadnost svojih strank oziroma uporabnikov.

Po zadnjih podatkih centrov za socialno delo živi na območju dolenjske regije okoli 2.240 Romov. Aktivnih oseb v starosti od 15 do 65 let je okoli 1.300, okoli 900 je otrok do starosti 15 let, ostali so starejši od 65 let (manj kot 40 oseb). Področja, na katerih so uredili svoja bivališča, so na območju Bele Krajine, Novega mesta, Posavja, Kočevja in Grosuplja.

Najštevilčnejša romska skupnost živi na področju Novega mesta ter občin Škocjan in Šentjernej. Živijo v 12 naseljih, v katerih so pogoji bivanja zelo različni. Praviloma niso zagotovljeni niti osnovni bivanjski pogoji. Le redka naselja so komunalno urejena in imajo infrastrukturo, ki omogoča normalne življenjske razmere. Večina odraslega prebivalstva je nepismena, odvisna od priložnostnega dela in denarno socialne pomoči. Okoli 120 mlajših odraslih je vključenih v osnovno šolo za odrasle, kjer pa je njihov napredek izredno počasen. Med mlajšimi odraslimi se večja interes za dokončanje osnovne šole, samo redki posamezniki pa razmišljajo o pridobitvi poklicne izobrazbe. Starejši odrasli se redko vključujejo v različne krajše izobraževalne programe. Število otrok, ki obiskujejo osnovno šolo, se povečuje, še vedno pa le posamezniki zaključijo 8. razred. Večina, med njimi zlasti dekleta, zapusti šolske klopi takoj, ko izpolnijo šolsko obveznost.

Na območju Bele Krajine živi okoli 1.000 Romov v 11 naseljih. Mnoge družine še vedno živijo kot nomadi. Odrasli so večinoma nepismeni, povečuje pa se število otrok, ki redno obiskujejo pouk v osnovnih šolah. Večina jih ne dokonča osnovne šole, čeprav izpolnijo osnovnošolsko obveznost. V osnovno šolo za odrasle je vključenih 30 mlajših odraslih, med starejšimi odraslimi pa se v zadnjih letih povečuje število vključenih v različne izobraževalne programe.

Na območju občine Trebnje živi v štirih naseljih na obrobjih vasi okoli 250 Romov. Kljub prizadevanjem lokalne skupnosti in različnim oblikam pomoči še vedno predstavljajo najmanj izobraženo in diskriminirano skupino. Večina otrok izpolni šolsko obveznost, ne dokonča pa 8. razreda osnovne šole. V osnovno šolo za odrasle je vključenih 80 mlajših Romov, izobraževanje odraslih pa ima že 10-letno tradicijo.

V Posavju živi okoli 310 Romov, šestina v občini Brežice, ostali v občini Krško. Večina jih prebiva v komunalno neurejenih naseljih. V zadnjem letu počasi poteka odkup zemljišč, da bi se večje naselje (Kerinov grm) legaliziralo in uredilo. Le nekateri otroci

obiskujejo vrtec. Šolanje zaključujejo v 4. ali 5. razredu, štiri učenke so do sedaj končale 8. razred. Večina odraslih je nepismena, mlajše generacije pa slabo berejo in pišejo. Pred kratkim je skupina 7 odraslih zaključila program 6. razreda. V šolskem letu 2003/2004 zopet poteka vpis v 7. in 8. razred osnovne šole za odrasle. Izvajati so se začeli tudi drugi krajši izobraževalni programi.

Na območju Kočevja živi okoli 500 Romov. Mnogi med njimi so se zelo dobro vključili v socialno okolje in življenje kraja. Le nekaj skupin Romov se težje vključuje in imajo v svojem okolju težave. Večina odraslih je brez dokončane osnovne šole in poklicne izobrazbe. Okoli 5 % odraslih Romov je zaposlenih v različnih podjetjih. V osnovne šole so vključeni vsi romski otroci. Običajno zaključijo 6-letno osnovnošolsko obveznost, le nekateri dokončajo osnovno šolo. Za nadaljevanje šolanja med mladimi ni interesa.

Na področju Grosuplja in Ribnice živi okoli 200 Romov. Velika večina odraslih je nepismena, okoli 45 se jih je vključilo v program osnovne šole za odrasle.

Na območju Velenja živi po grobi oceni okoli 70 Romov. Skoraj 40 % odraslih ima končano osnovno šolo, redki posamezniki so pridobili višjo stopnjo izobrazbe (III., IV. ali V.). Vsi ostali so nepismeni.

Na območju Maribora živi po oceni Centra za socialno delo okoli 900 Romov. Živijo v različnih krajih, pomešani med večinsko prebivalstvo. Mnogi živijo v socialnih stanovanjih, so zaposleni in v svojem okolju ne izstopajo. Šoloobvezni otroci so razpršeni po šolah, njihov obisk je kar reden. Med odraslimi, zlasti ženskami, je stopnja pismenosti izredno nizka, pogoste so še težave z razumevanjem slovenskega jezika. Okoli 40 mlajših odraslih se vključuje v osnovno šolo za odrasle, več pa se tudi število vključenih odraslih v različne krajše izobraževalne programe.

Po podatkih Zveze Romov Slovenije je leta 2002 na območju Murske Sobote živelo 1.100 Romov, na območju Cankove 558, Rogašovcev 445, Puconcev 411, Kuzme 115 in občine Lendava 307 Romov. Večina odraslih je prijavljena na Zavodu za zaposlovanje. 90 % jih nima dokončane osnovne šole, zato so težje zaposljivi. Le manjši del mlajših odraslih je vključen v program osnovne šole za odrasle (okoli 50). Delež romskih otrok, ki redno obiskujejo osnovno šolo in končajo 8. razred, se povečuje.

Socialno-ekonomske razmere

Rome uvrščamo med pripadnike najnižjih socialnih slojev, ki jih prizadeva revščina. Socialni status Romov je izrazito nižji od socialnega statusa večinskega prebivalstva, se pa po regijah pomembno razlikuje. Pri tem nimamo v mislih le njihovega materialnega položaja, ampak tudi za izobrazbeno raven, poklic in zaposlitvene možnosti. Zato Romi ne razpolagajo z družbeno močjo. So zunaj dogajanja, trajno marginalizirani in odvisni od socialnih pomoči. Tudi med sabo so nepovezani, razdrobljeni po naseljih in večinoma neorganizirani. Pogosto se zgodi, da so tisti, ki so začeli prevzemati naprednejše norme in pravila, onemogočeni v lastni sredini. Ko so obravnavani, so obravnavani kot problem, ki ga je treba obvladovati in ne reševati. Redko aktivno sodelujejo pri reševanju problemov.

Socialno-ekonomski položaj Romov se po posameznih področjih in občinah razlikuje. V Prekmurju je socialno-ekonomski položaj Romov boljši kot na Dolenjskem, v Posavju in Beli Krajini kakor tudi v drugih sredinah, kjer Romi živijo. Razlike v socialno-ekonomskem položaju, načinu življenja, izobrazbi, delovnih navadah, verski pripadnosti in običajih so velike tudi med t. i. netradicionalno naseljenimi Romi, ki večinoma živijo v večjih mestih (Ljubljana, Maribor, Celje, Jesenice in Velenje).

Prekmurški Romi imajo večinoma družbeni položaj, ki jim omogoča redno vključevanje romskih otrok v vrtnice, osnovne šole in srednje poklicne šole. Bivalne razmere

ter komunalna infrastruktura so v romskih naseljih bolj urejene in omogočajo pripravo in vključevanje otrok v vzgojno-izobraževalne ustanove. To ne velja za ostale dele Slovenije, kjer živijo Romi. Tako v nekaterih romskih naseljih še niso zagotovljene niti osnovne življenjske potrebe (voda, elektrika, kanalizacija).

1.2. Analiza sedanjega stanja in ukrepov na področju vzgoje in izobraževanja

Vrtec

V Sloveniji deluje 272 vrtecev (samostojni ali vrtci pri OŠ). V 40 vrtcih so vključeni tudi otroci Romov, največ na Dolenjskem, v Posavju, v Beli krajini, na Štajerskem in v Prekmurju. Ministrstvo vodi evidenco za romske otroke, vključene v homogene oddelke. Vanje je vključenih 157 romskih otrok.

Predšolski otroci Romov so v slovenske vrtece vključeni na tri načine. Največ jih je integriranih v običajne oddelke, manj je vključenih v romske oddelke, kjer so vključeni samo romski otroci, in romske vrtece. Vključujejo se v vrtece, ki so v neposredni bližini njihovega naselja ali v naselju. V primeru večje oddaljenosti vrtci organizirajo prevoz tako, da predšolske otroke ves čas spremlja strokovna delavka vrtca, v nekaterih primerih tudi otrok iz višjega razreda osnovne šole. V nekaterih primerih otroke vozijo v vrtec ali šolo iz romskega naselja starši.

Večji del romskih otrok je vključen v dnevne ali poldnevne programe, kjer imajo na voljo poleg vzgoje in varstva tudi vse ostale usluge (nego, prehrano, počitek), prav tako pa tudi v krajše programe, ki trajajo od 240 do 600 ur letno in so namenjeni otrokom od tretjega leta starosti.

Oddelki otrok Romov se financirajo iz občinskega proračuna, državnega proračuna in plačil staršev.

Iz državnega proračuna se v skladu z normativi in standardi zagotavljajo višji stroški, ki nastanejo zaradi ugodnejših normativov (29. čl. *Zakona o vrtcih*, Ur. l. RS, št. 12/96, 44/00 in 78/03). Oddelek otrok Romov se lahko namreč oblikuje, ko je v vrtec vpisanih vsaj 5 otrok (30. čl. *Odredbe o normativih in kadrovskih pogojih za izvajanje dejavnosti predšolske vzgoje*, Ur. l. RS, št. 57/97, 40/99, 3/00 in 29/02). V ostalih oddelkih prvega starostnega obdobja mora biti najmanj 9 otrok v homogenih in 7 v heterogenih oddelkih, v oddelkih 2. starostnega obdobja pa najmanj 17 otrok v homogenih in 14 v heterogenih oddelkih. Ugodnejše kot pri ostalih oddelkih je tudi razmerje števila otrok na strokovnega delavca (31. čl. odredbe). V 1. starostnem obdobju se za vsaj 3 ure zagotovi razmerje 4 otroci na zaposlenega in v 2. starostnem obdobju 7 otrok na zaposlenega.

Razliko med plačili staršev in ceno programa vrtca krije občina (28. čl. *Zakona o vrtcih*). Ker so Romi pogosto oproščeni plačila za programe vrtca, je strošek s strani občine razmeroma velik.

Tabela 2: Podatki o Romih v oddelkih vrtecev, v katerih so zgolj romski otroci (homogeni oddelki), v RS, šol. leto 2002/03

ZAP. ŠT.	OBČINA	ŠT. ODD.	ŠTEVILO OTROK				SKUPNO ŠT. OTROK
			DNEVNI PROGRAM		POLDNEVNI PR.		
			1. ST. SK.	2. ST. SK.	1. ST. SK.	2. ST. SK.	
1	Vrtec pri OŠ F. Prešeren Črenšovci	1		13			13
2	Vrtec Črnomelj	2		0		29	29

3	Vrtec Lendava	1	17		17
4	Novo mesto	1	25		25
5	Vrtec Borisa Pečeta Maribor	1	6		6
6	Vrtec Murska Sobota	2	24	0	24
7	Vrtec Trebnje	1	0	11	11
		10	88	69	157

(Vir: Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport, 2003)

Tudi pri vključevanju romskih otrok v vrtece moramo upoštevati različne življenjske okoliščine in položaj pripadnikov romske skupnosti, ki vpliva na možnost za vključevanje otrok v vrtece. Na možnost vključevanja otrok v vrtece vpliva tudi izobraženost in osveščenost staršev.

V nekaterih delih Pomurja so možnosti za vključevanje otrok veliko večje. V pomurske vrtece je trenutno vključenih 83 romskih otrok. Večji je tudi odstotek otrok, vključenih v integrirane oddelke, razen v KS Pušča, kjer vrtec deluje že 45 let. Na novomeškem področju deluje v romskem naselju enota vrtca Brezje. Sicer pa lahko za Dolenjsko, Belo Krajino in Posavje rečemo, da otroci niso v ustreznem deležu vključeni v vrtece.

Osnovna šola

Osnovne šole v Sloveniji je v letu 2002/2003 po dostopnih podatkih obiskovalo 1.349 romskih učencev, 1.223 v rednih osnovnih šolah, 126 pa v OŠPP. V tem letu je bil delež vseh otrok v OŠPP 1,48 %, medtem ko je bil delež romskih otrok v OŠPP občutno višji, 9,3 % (gl. *Tabela 3: Število romskih učencev v osnovni šoli (2002/2003) v prilogi*).

Nerešen problem je tudi izobraževanje otrok tistih Romov, ki v Sloveniji nimajo urejenega legalnega statusa in njihovo število ni znano. Verjetno vsaj del teh otrok ne obiskuje osnovnih šol, saj se njihovi starši bojijo, da bi jih to izdalo in bi jih z družinami izgnali iz države. Poznamo pa tudi primere, ko osnovne šole omogočijo njihov vpis in izobraževanje v rednih šolskih programih.

Kot smo zapisali že v uvodu, država posebej obravnava in šolam priznava ugodnosti za vzgojo in izobraževanje romskih učencev: za individualno ali skupinsko delo z romskimi učenci v šolskem procesu namenja dodatna finančna sredstva, ima ugodnejše normative za oddelke z Romi, dodatno financira prehrano, učbenike, ekskurzije ipd., za vse pedagoške vrste študija država študentom romske pripadnosti odobri štipendijo, financirala pa je tudi nastanek prvega delovnega zvezka za poučevanje romskega jezika.

V okviru normativov in standardov za osnovne šole so bili do konca šolskega leta 2002/2003 določeni posebni normativi za oblikovanje romskih oddelkov in oddelkov, v katere so bili vključeni romski otroci; s šolskim letom 2003/2004 pa normativi ne predvidevajo več oblikovanja romskih oddelkov. Normativ za oblikovanje oddelka, v katerem so najmanj 3 romski učenci, je 21.

V šolskem letu 2003/2004 je ministrstvo šolam odobrilo 512 ur za izvedbo pouka v majhnih skupinah. Ta oblika pomoči je po navedbah šol nujno potrebna za uspešno delo z romskimi učenci.

Poleg dodatne strokovne pomoči ministrstvo po potrebi dodatno širi tudi sistemizacijo delovnih mest na področju svetovalnega dela, kuhanja ter čiščenja.

V šolskem letu 2002/2003 je bilo v podaljšano bivanje vključenih 551 romskih učencev. Večina je vključenih v redne oddelke, 7 oddelkov pa je bilo namenjenih le romskim

učencem. Sredstva za šolo v naravi se na šole porazdelijo po istih kriterijih za vse učence (romske in neromske). V preteklih letih je ministrstvo sofinanciralo nekatere tabore, ki so bili organizirani za Rome, trenutno pa se organizatorji prijavljajo na razpise Urada za mladino.

Ministrstvo vsem osnovnim šolam, ki vključujejo učence Rome, poveča obseg sredstev za subvencioniranje šolske prehrane.

Ministrstvo nakazuje osnovnim šolam po 1.240 SIT mesečno na učenca Roma kot pomoč pri pokrivanju stroškov šolskih potrebščin, prevozov in vstopnin za kulturne, naravoslovne in športne dni ipd.

Srednje šolstvo

Za srednješolsko stopnjo so dostopni naslednji podatki Zveze Romov Slovenije o vključenosti romskih učencev za Prekmurje: v Srednjo poklicno in tehniško šolo Murska Sobota je vpisanih 13 učencev Romov (program obdelovalec kovin 8 dijakov, program pomočnik konfekcionarja 4 dijaki, program električar 1 dijak), v Srednjo šolo za gostinstvo in turizem Radenci so vpisani 3 učenci Romi, v Srednjo zdravstveno šolo Murska Sobota v Rakičanu je vpisanih 11 učencev Romov (3 v štiriletni program tehnik zdravstvene nege, 8 v triletni program bolničar negovalec), v Srednjo kmetijsko šolo Rakičan je vpisanih 11 učencev Romov (8 v 2,5 letni program za pomočnika kmetovalca in 3 v triletni program kmetovalec) in v Gimnazijo Franca Miklošiča Ljutomer sta vpisana 2 učenca Roma.

Visoko šolstvo

Za visokošolsko stopnjo so dostopni naslednji podatki Zveze Romov Slovenije o številu romskih študentov: na Fakulteto za socialno delo sta vpisana dva romska študenta (1 iz Prekmurja in 1 z Dolenjske), na Pedagoško fakulteto v Mariboru, smer jezikoslovje, sta vpisana 2 Roma iz Prekmurja in na Pravno fakulteto v Mariboru 1 Rom iz Prekmurja. Ministrstvo vsakemu študentu Romu, ki se vpiše v pedagoško smer študija, zagotavlja štipendijo v okviru razpisa štipendij za pedagoške poklice.

Odrasli

Socialno-ekonomski položaj pripadnikov romske skupnosti se je najpogosteje poskušalo reševati skozi različne programe aktivne politike zaposlovanja (programi za pridobitev izobrazbe, javna dela, programi pomoči pri iskanju zaposlitve, programi osebnostnega razvoja, programi izpopolnjevanja in usposabljanja, delovni preizkus, usposabljanje brez delovnega razmerja ter usposabljanje z delovnim razmerjem). Večino teh programov so v sodelovanju z Zavodom RS za zaposlovanje izvajale institucije za izobraževanje odraslih. Ocenjujemo, da je bilo v zadnjem letu vanje vključenih okoli 500 odraslih Romov.

V zadnjih letih so bili reševanju romske tematike namenjeni tudi različni projekti in izobraževalni programi s poudarkom na funkcionalnem opismenjevanju, socializaciji, ohranjanju romske kulture, jezika in običajev ter različni preventivni programi, ki so jih financirali predvsem Ministrstvo RS za delo, družino in socialne zadeve, Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport, Ministrstvo RS za kulturo ter Ministrstvo RS za zdravje. Izvajale so jih različne nevladne organizacije ter javni zavodi s področja zdravstva, kulture in izobraževanja.

Medtem ko Romi v Prekmurju praviloma vsi zaključijo osnovno šolo, se delež romskih otrok, ki dokončajo osnovno šolo, na Dolenjskem sicer zvišuje, vendar je v končnem odstotku še vedno zelo nizek, kar vpliva na potrebe po izobraževanju odraslih. Odrasli Romi so v okviru programov ZRSZ vključeni v programe izobraževanja in usposabljanja, posamezni izvajalci pa zanje izvajajo različne krajše in daljše programe izobraževanja in usposabljanja (v šolskem letu 2002/2003 je bilo v program osnovne šole vključenih 295 Romov). Vse te oblike še ne pripomorejo dovolj k povečanju zaposljivosti in ne spreminjajo zaposlitvenih možnosti Romov. Prav tako odrasli Romi niso v zadostni meri vključeni v izobraževanje za pridobitev poklicne izobrazbe.

1.3. Dosedanji koncepti vključevanja – nacionalni dokumenti – kurikularna prenova

Ob vseh prednostih in dobrih straneh sedanjega sistema je treba v prizadevanjih pri iskanju rešitev izpostaviti težave pri vzgoji in izobraževanju Romov.

Najbolj kritični značilnosti predšolske vzgoje in osnovnošolskega izobraževanja sta **majhen delež romskih otrok**, ki so vključeni v **predšolsko vzgojo v vrtcih**, ter nesorazmerno velik **izstop učencev Romov iz šolskega sistema že v osnovni šoli**. Tabela 3 (gl. prilogo) kaže, kako se zmanjšuje število romskih otrok z razredi. Mnogi prenehajo z izobraževanjem s 3., 4. ali 5. razredom.

Vključevanje v institucionalno javno predšolsko vzgojo je seveda prostovoljno, vendar je enega izmed razlogov za relativno neuspešnost romskih učencev v obvezni osnovni šoli mogoče videti v tem, da v obdobju pred vstopom v šolo velik del otrok **ni vključen v proces socializacije v institucijah vzgoje in izobraževanja**, kjer bi se otroci seznanjali z elementi večinske kulture in privajali na zahteve, ki jih pred vsakega posameznika oziroma posameznico postavlja taka institucija. Z vidika vključevanja v osnovnošolski vzgojno-izobraževalni program imajo romski otroci ob vstopu v šolo **povsem drugačno "predznanje"**, kot je potrebno za uspešno vključevanje v vzgojno-izobraževalni sistem. Imajo drugačne vzorce mišljenja in navad, ki jim pogosto otežkočajo vključevanje v institucionalno okolje šole. **Osnovna težava je neznanje slovenskega jezika**, zaradi česar težko sodelujejo pri pouku. Težave se stopnjujejo v primerih, ko v šolo vstopajo tudi leto do dve leti starejši otroci, ker zamudijo vpis s svojo generacijo. Tudi tam, kjer vrtec obiskujejo, je težava (z izjemo prekmurske regije) nestalen obisk vrtca, izostajanje oziroma odsotnost romskih učencev od pouka pa ostaja problem tudi na osnovnošolski stopnji. Romski otroci kajpada imajo predznanja, ki izhajajo iz tistega, kar so se naučili v svojem okolju. Vendar je velika razlika v predznanju, ki ga dobijo v okolju, kjer živijo, in tistim, ki ga dobijo otroci iz večinske kulture. Na navedene posebnosti učencev Romov so učiteljice in učitelji pogosto premalo pripravljeni, zato imajo težave pri oblikovanju ustreznih pedagoških strategij.

Vsi ti podatki napotujejo na resen premislek o ustreznosti sedanjih rešitev. Glede na to, da romski učenci predstavljajo specifičen del populacije, katerega osnovna specifika je v tem, da se razlikuje od večinske **po jeziku, kulturi in identiteti**, se je najprej treba vprašati, ali, koliko oziroma kako sedanje rešitve v vzgojno-izobraževalnem sistemu to upoštevajo.

Če se najprej ozremo v zgodovino in se osredotočimo le na obvezno izobraževanje, je mogoče zapisati, da je zavedanje o nujnosti drugačne obravnave romskih učencev v vzgojno-izobraževalnem sistemu stara že več kot četrto stoletje. Vendar analiza dokumentov, ki so danes v veljavi, pokaže, da je k razlogom za neuspeh pri vključevanju in šolanju romskih

otrok treba prišteti tudi nekatere **v praksi uveljavljene koncepte za delo** z romskimi učenci in neustreznost določenih kurikularnih rešitev.

Strokovni svet Republike Slovenije za vzgojo in izobraževanje je prvič sprejel *Navodila za prilagajanje programa osnovne šole za romske učence* 28. 1. 1993 – šestnajst let po tem, ko je bila prvič dana takšna pobuda, za vrtce pa še kasneje – *Dodatek h Kurikulu za vrtce za delo z otroki Romov* je bil na ravni strokovnega sveta sprejet šele lani.

Namen *Dodatka* je pomoč vodilnim in strokovnim delavcem vrtca pri ustvarjanju pogojev za uresničevanje pravic romskih otrok do enakih možnosti. Temelji na naslednjih načelih in ciljih iz *Kurikula za vrtce*: načelo odprtosti kurikula, avtonomnosti ter strokovne odgovornosti vrtca in strokovnih delavcev v vrtcu; načelo enakih možnosti in upoštevanje različnosti med otroki ter načelo multikulturalizma; doživljanje vrtca kot okolja, v katerem so enake možnosti za vključevanje v dejavnosti in vsakdanje življenje ne glede na spol, telesno in duševno konstitucijo, nacionalno pripadnost, kulturno poreklo, veroizpoved itn.; načelo sodelovanja s starši; načelo aktivnega učenja in zagotavljanja možnosti verbalizacije in drugih načinov izražanja.

Navodila za prilagajanje programa osnovne šole za romske učence

"V navodilih za prilagajanje programa osnovne šole za romske učence so opredeljeni, v skladu s posebnostjo in različnostjo romskih učencev, vsebinski, organizacijski in normativni pogoji, ki zagotavljajo ustrezno in uspešno vključevanje teh učencev v delo in življenje osnovne šole. Glede na to, da obstajajo med romskimi učenci razlike v obvladanju slovenskega jezika, v sposobnostih prilagajanja šolskemu delu, predvsem pa v socialnem in kulturnem razvoju, je potrebno pri operativizaciji navodil predvideti najustreznejše vsebinske in organizacijske rešitve ter jih opredeliti v individualnih programih za tiste romske učence, ki to potrebujejo." (*Navodila ... 1993*)

Ob tem, da navodila opozarjajo na to, da mora biti učitelj pozoren na navajanje na rabo in razumevanje slovenskega jezika pri vseh predmetih (*Navodila ... 1993*) in da se pričakuje, da bodo učenci na koncu tretjega razreda pisali in brali z razumevanjem enostavnih besedil, razumeli osnovna navodila ter znali oblikovati enostavna sporočila in pripovedi v slovenskem jeziku (prim. *prav tam*), je s stališča vprašanja obstoja in razvijanja romske kulture in identitete nesprijemljivo, da v teh prilagoditvah ni zapisana niti beseda o romskem jeziku.

Pri obravnavi vsebin spoznavanja narave in družbe sicer piše, da je treba pri pouku upoštevati specifično okolje, življenjske navade in posebne izkušnje romskih otrok; upoštevati in spoštovati pa je treba njihov način dojemanja naravnih in družbenih pojavov. Vendar pri tem besedilo ne meri na cilje denimo vzpostavljanja in utrjevanja romske identitete, ohranjanja in utrjevanja njihovih kulturnih značilnosti ipd. Pri glasbi *Navodila za prilagajanje* opozarjajo, da je treba upoštevati poseben interes romskih učencev za petje in igranje na različne glasbene instrumente ter spodbujati njihove posebne nadarjenosti. Opozorila glede posebnih nadarjenosti bi bilo mogoče pozdraviti ob pogoju, da jih v kontekstu ne bi bilo mogoče razumeti tudi tako, da opozorila na "posebne nadarjenosti" glede glasbe ipd. implicitno obenem sporočajo, da niso sposobni enakovrednih dosežkov pri drugih predmetih – namreč prav zaradi odsotnosti eksplicitnih opozoril, da so romski učenci sposobni dosežati enakovredne standarde znanja tudi pri matematiki, slovenščini itd.

Samo pri likovnem pouku in športni vzgoji je eksplicitno zapisano, da je treba pri pouku teh predmetov razvijati romske specifičnosti. Stavek se nadaljuje: "in presegati morebitne zaostanke" (prim. *prav tam*). Zakaj ne razvijati romskih specifičnosti pri spoznavanju okolja, slovenščini itd.? Zato bi lahko o prilagoditvah programa za prva tri leta

zapisali, da so zasnovane bolj kot navodila o tem, kako učence Rome asimilirati v prevladujočo šolsko kulturo, kot o tem, kako jih integrirati, a hkrati s prilagoditvami ohranjati in vzpostavljati romsko kulturo oziroma identiteto.

Praktično ista slika se ponovi v *Navodilih* za obdobje od 4. do 8. razreda. Zgolj pri pouku glasbene vzgoje, likovne vzgoje, športne vzgoje in gospodinjstva je priporočeno, da naj pouk poteka v skladu z učnim načrtom tako, "... da se upošteva posebni interes in značilnosti romskih učencev" (*prav tam*). Vse, kar lahko preberemo o romskem jeziku in kulturi, pa je stavek: "V skladu s pogoji in možnostmi organizira šola pouk romskega jezika" (*prav tam*). *Navodila* iz leta 1993 spregovorijo o ohranjanju romske kulture le v poglavju o povezovanju s starši: "... šola ozavešča romske starše tudi o pomenu ohranjanja romske kulture" (*prav tam*).

Če je po eni strani dokument v celoti opozoril in usmeril k strokovni obravnavi problematike romskih otrok v šoli, pa je treba opozoriti, da država ni sprejela ukrepov, ki bi dejansko omogočali vpeljevanje romskega jezika, kulture in zahteve po inkluziji v program osnovne šole. Tako bi lahko navedena navodila razumeli celo v smislu, da je naloga šole **asimilacija, romska kultura pa je stvar družine** oziroma zasebnosti - pa še to do tiste mere, ki ne moti šole v njeni prevladujoči kulturni naravnosti. (Prim: Kovač Šebart, M., Krek, J., "Romi v Sloveniji: vprašanja izobraževanja, multikulturalizma in integracije", v: *Sodobna pedagogika* 1, 54, Ljubljana, 2003, str. 28-43.)

Kurikularna prenova

Že ob sprejemu *Navodil* je potekala prenova celotnega šolskega sistema in na podlagi nove šolske zakonodaje iz leta 1996 **kurikularna prenova**, katere ključni del je bil opravljen do 1999. leta. Ali je kurikularna prenova glede na specifičnosti problematike romskih učencev prinesla ustrezne popravke oziroma rešitve?

Strokovni svet RS za splošno izobraževanje je 20. 4. 2000 sprejel *Navodila za izvajanje programa OŠ za učence Rome za 9-letno osnovno šolo*, ki sicer prinašajo določene premike, vendar v obstoječe koncepte vzgoje in izobraževanja učencev Romov ne prinašajo bistvenih novosti.

Vprašanja jezika – **umeščenost romskega in slovenskega jezika** v kurikulum – je bilo v dokumentih, ki so nastali v tem kontekstu, omenjano kot ključni problem, toda pri predlogih rešitev se to ni odrazilo. *Navodila* opozarjajo, da je treba glede na specifične potrebe romskih učencev nameniti posebno pozornost opismenjevanju, ki lahko poteka skozi vse prvo triletnje. V dokumentu je zapisano, da naj bi bil pri vzgojno-izobraževalnem delu z otroki Romov poudarek na metodično-didaktični komponenti in ne na nižanju standardov. "Minimalni standardi znanj so dosežki praviloma vseh, tudi romskih učencev" (*prav tam*). Vendar je dikcija "minimalni standardi znanj" v tem kontekstu mogoče razumeti tudi v smislu, da so romski učenci posebna kategorija učencev, v razmerju do katere je ustrezno postopati na tak način, da se zanje kot posebno kategorijo učencev pripravi prilagojene cilje in standarde znanj na ravni *minimalnih* ciljev in standardov – in ne, da je temeljni cilj doseganje *enakih* ciljev in standardov znanj, kot veljajo za vse. Dokument ne ponuja novih odgovorov, kako zagotoviti enake standarde znanj – glede na specifične probleme. Ob tem pa ohranja domnevo, da so romski otroci kategorija učencev s posebnimi potrebami, z dikcijo, da je "hkrati treba upoštevati, da so to učenci s posebnimi potrebami" (*prav tam*, str. 2).

Navodila postavljajo prevladujoči jezik in kulturo v položaj norme, v razmerju do katere sta romski jezik in kultura obrobna. K temu je mogoče dodati, da sta v praksi – kot nekaj "tujega" in "neznanega" - lahko dojeta celo kot nekakšen "moteči dejavnik", s katerim ne vemo, kaj početi.

Kolikor je cilj šolskega sistema integracija romske kulture in jezika v šolske programe, celotni kontekst te namere postavlja v položaj obrobnosti. Lahko rečemo, da obstoječi

koncept integracije romskega jezika in kulture ne vidi kot možnosti za utiranje poti k izobrazbi in k integraciji/inkluziji romskih učencev v prevladujočo kulturo, prej nasprotno, to obravnava na način, kot da bi bilo mogoče "preskočiti" obstoj romskega jezika in kulture. Posledica je verjetno vsaj ta, da se "prilagoditev" šolskih programov največkrat mora izteči v reduciranje ciljev in standardov znanj (prim. *prav tam*, str. 34). V sedaj veljavnih *Navodilih* je res zapisano, da naj bi pri vzgojno-izobraževalnem delu poudarek ne bil na nižanju standardov, a ker v primerjavi s prejšnjo ureditvijo *ne ponujajo nič bistveno novega*, je težko verjeti, da "prilagajanje" ne bo vodilo preprosto k nižanju ciljev in standardov znanj. (*Prav tam*)

1.4. Ključni problemi – nerešeni v dosednjih konceptih

Integracija/segregacija

Tudi v sedanjem sistemu, katerega cilj je integracija romskih otrok, obstajajo oblike in metode dela, ki segregirajo romske otroke.

Kljub relativni številčni majhnosti romske manjšine v Sloveniji obstajajo ali so obstajale vsaj štiri oblike vključevanja romskih učencev v osnovno šolo. To so *homogeni oddelki*, ki so jih oblikovali predvsem na začetku šolanja in kamor so vpisovali večje število romskih otrok, pri čemer ti niso ali pa so zelo neredno obiskovali pripravo na šolo. Potem *delno homogeni oddelki*, kjer so učenci v homogenem oddelku le pri slovenskem jeziku, matematiki in spoznavanju narave in družbe, pri preostalih predmetih so vključeni med druge sošolce. Učitelj v takem oddelku lahko prilagaja delo romski populaciji in ga hkrati individualizira (a hitro lahko tudi zniža standarde). Tretja oblika so *heterogeni oddelki*, ki jih je (bilo) največ. Romski otroci so tako vsakodnevno med svojimi neromskimi vrstniki, učitelj pa ima seveda manj možnosti za individualizacijo, še posebej v številčno močnejšem oddelku (če pri tem nima asistenta ali še enega učitelja v razredu in če pri pouku prevladujejo zgolj tradicionalni pristopi - od učitelja k učencu, vsi enako in ob istem času ipd.). Omeniti pa je treba še t. i. *skupinsko delo*, kjer ni bilo formalno oblikovanih oddelkov, marveč so romske otroke iz različnih oddelkov združevali v posebne skupine pri slovenskem jeziku, matematiki in spoznavanju narave in družbe, to pa je prispevalo k večji uspešnosti in motivaciji za obiskovanje šole. Res pa je, da jim je hkrati onemogočalo učiti se od sošolcev. Cilj je, da si romski učenci v manjših skupinah, med sebi enakimi, pridobijo osnove za celovito funkcioniranje v vzgojno-izobraževalnem procesu, pozneje pa se jih zaradi uspešnejše socializacije postopno vključuje med ostale učence. (prim. Škof 1991, str. 100-106)

Oblikam pouka, pri katerih so romski učenci (v celoti ali delno) ločeni od ostale populacije, je mogoče nasprotovati z argumentom, da ohranjajo in tudi same vzpostavljajo zid med romsko in ostalo populacijo in da so zato v nasprotju z integracijo kot osnovnim ciljem. Bi bilo tovrstno diferenciacijo ob začetku šolanja mogoče zagovarjati, če bi omogočala bolj prilagojen pouk - recimo pouk v romskem jeziku, večjo prilagojenost manjšinski kulturi in možnost za lažjo prilagoditev zahtevam šole kot institucije? Je mogoče verjeti, da se v teh oblikah lahko hitreje in bolje vzpostavlja delovno okolje zato, ker učenec v skupini ni "tujec"? Glede na nekatere izjave iz nedavno opravljene mednarodne študije *Denied a Future?*¹ (velikokrat utemeljen) strah pred tujim lahko gre tako daleč, da je eden od razlogov, zaradi katerega romski starši svojih otrok sploh ne pošljejo v šolo. Če segregirane oblike pouka

---

¹ "Mislim, da je pomembno, da oni [otroci] ostanejo v svoji skupnosti ... mi smo srečni drug z drugim in se tako počutimo bolj varne" [izjava mladega Roma ("*travellerja*"), Severna Irsko (Save the Children 2001, str. 37).

odpravljajo tovrstne težave pri vstopanju v vzgojno-izobraževalni proces, bržčas lahko prinašajo boljše rezultate kot "integracija", ki je še bolj izključevalna, ker se otrok na ravni duha ne more vključiti v institucijo.

V načelu ni nujno, da vsaka oblika segregiranega izobraževanja prinaša slabše rezultate kot integrirane oblike. Vprašanj asimilacije/integracije sicer ne velja vezati zgolj na organizacijsko obliko pouka kot tako, marveč tudi na njegovo vsebinsko zasnovanost, na vprašanje kulture in identitete. (Prim. K. Šebart, Krek, *nav. delo*)

Vendar obstojijo trdni razlogi, ki govorijo proti segregiranim oblikam že na samem začetku, pri vključevanju v vrtec in osnovno šolo. Če so segregirane oblike (zgolj romski otroci v skupini večino časa ali ves čas, ki ga prebijejo v vrtcu ali šoli) dopuščene, izvedbo lahko na "odkrit" način vodijo predsodki, ki jih ima večina v razmerju do Romov. V segregiranih oblikah ni mogoče storiti ničesar zares odločilnega proti predsodkom, celo nasprotno, takšne oblike hitro postanejo način njegovega perpetuiranja. S predsodki pri vseh se je najbolje spopasti od samega začetka, k temu pa najbolje vodijo integrirane oblike. (Jazbec, M., Vonta, T., "Uresničevanje načel in ciljev kurikula za vrtnice", junij 2003)

Tudi občasno sodelovanje, denimo pri skupnih proslavah, teh problemov ne more rešiti. Primerna organizacija življenja v heterogenih oddelkih (pa tudi ustrezno usposobljen učitelj) sama po sebi poskrbi (skriti kurikulum), da se otroci spontano učijo drug od drugega, da se v resnici začno spoštovati, kar potrebujejo tako neromski kot romski otroci oziroma učenci.

Mogoče je dvomiti, da bi se v homogenih oddelkih romski učenci lahko uspešno – oziroma bolje kot v homogenih skupinah - učili slovenskega jezika. Če niso v dejanskih situacijah, v komunikaciji, v kateri se skozi uporabo učijo slovenskega jezika, umanjka pomembna komponenta za uspešno učenje. Ob tem velja dodati, da se mora v položaju, ko gre za srečanje dveh kultur, tudi večinska kultura prilagajati. To pomeni, da naj bi se tudi otroci slovenskih staršev v heterogenem oddelku v praktičnih situacijah komunikacije naučili nekaj romščine. Na to bodo ob primerni spodbudi ponosni, hkrati pa bodo na ta način lažje razumeli tiste koncepte, ki so potrebni za uspešno opismenjevanje.

Oblike integracije, pri katerih se romski in slovenski otroci združujejo pri športni, likovni ali glasbeni vzgoji, dejansko še bolj segregirajo, ker ločujejo učence pri ključnih področjih (jezik, matematika, družba, ...). S tem vsem sporočajo, da romski učenci na teh pomembnih področjih šolskega dela niso enakovredni.

Vprašanje segregacije je tako še kako povezano z načinom vključevanja romske kulture in identitete v kurikulum. Kot je razvidno iz poročila *Denied a Future*, med Romi obstaja zavest in zahteve, da država z upoštevanjem posebnih pravic zagotovi enakost možnosti pri pridobivanju izobrazbe, ki ob tem, in ne mimo tega, zagotavlja tudi vzpostavljanje in ohranjanje romske kulture: "Poskusi, da bi uvedli kurikulum, ki je bolj prilagojen potrebam romskih otrok, so nekateri romski starši kritizirali kot zgrešene. ... Namesto da bi pripomoglo k spoštovanju njihovih otrok v šolskem okolju, so trdili, bo spodbujalo vtis, da so njihovi otroci nekako nesposobni za to, da bi sledili osnovnim zahtevam kurikula. ... Naključno 'hvaljenje kulture' ne spremeni izključevalnega kurikuluma v vključevalnega" (Save the Children 2001, str. 33).

Vsekakor je ohranjanje diferenciacije v homogenih oddelkih skozi daljše obdobje ali celo do konca osnovnega šolanja s stališča integracije nesprejemljivo. V okviru integriranih oblik vrtec ali šola romskim otrokom (tudi v homogenih skupinah) mora nuditi dodatno pomoč, da nadoknadijo primankljaj.

Ostaja vprašanje, ali oziroma kakšne diferencirane oblike v začetnem obdobju šolanja lahko vodijo v boljše rezultate kot popolna integracija. Z vidika odpravljanja predsodkov in stereotipov, kar je v tem primeru morda ključni predpogoj uspešnosti, pa so najbolj sprejemljive rešitve, ki uveljavijo integracijo v normalno oblikovane oddelke na samem začetku, ko otrok vstopa v vzgojno-izobraževalno institucijo.

Tudi na posvetu o integraciji učencev Romov ("Vzgojno-izobraževalno delo z romskimi učenci", Osnovna šola Leskovec pri Krškem, 13. februar 2003) je bilo večkrat izraženo mnenje, da je integracija/inkluzija najbolj ustrezen pristop za vključevanje romskih učencev v šolske institucije, kar je navedeno tudi v Zaključku: "V zadnjih letih se tudi v šolah vse bolj zavedamo, da z ločevanjem ne moremo doseči boljšega vključevanja v družbo. Pomoč znotraj razreda je postala praksa, ki se vse bolj uveljavlja na vseh področjih dela z otroki, ki potrebujejo dodatno pomoč" (Rostohar 2003, str. 102).

Jezik, kultura in identiteta

Med osnovnimi ovirami za uspešno šolanje je slabo rešeno vprašanje **jezika**. Velik del romskih učencev **slovenskega jezika** do vstopa v šolo skoraj ne pozna, zato se težko sporazumevajo, težje sledijo pouku in so manj motivirani za redno obiskovanje pouka. Otroci ne morejo slediti pouku, ki je naravnano tako, da ne upošteva tega dejstva. Kurikularne vsebine niso prilagojene, zato tudi ne smiselne za romske otroke. Učitelji niso v zadostni meri usposobljeni za poučevanje slovenščine kot drugega (tujega) jezika. Ob tem velja posebej izpostaviti, da v kurikulum vrtca in osnovne šole doslej ni bilo vključeno poučevanje **materinščine** oziroma **romskega jezika**. To romskim učencem pomembno otežuje vstop v vrtec oziroma osnovno šolo in nadaljnje šolanje.

Ob iskanju smiselnih vsebin otrok ni težko motivirati za sodelovanje in tudi ne za komuniciranje. Jezika se otroci težje naučijo, če so segregirani, in tam, kjer so segregirani pri akademskih predmetih, ni nič čudnega, da romski otroci ne poznajo terminologije, saj se je lahko učijo le od učitelja. To pa je manj učinkovito, kot če se je učijo tudi od vrstnikov. Učiteljeva terminologija namreč močno presega njihov nivo aktualnega razvoja, vrstniki pa se mu lažje približajo.

Neznanja slovenskega jezika pa ni mogoče odpraviti ali ublažiti, če se prične s tem v šoli. Nujno bi bilo pričeti z okrepljenimi predšolskimi programi, z uvedbo romskega pomočnika, ki bo otrokom lahko pomagal prebroditi jezikovno bariero, ter z zares zanimivimi projekti oziroma temami.

Kurikulum, ki ne vključuje pouka romskega jezika, tudi ne omogoča in ne zagotavlja pravice romske skupnosti do ohranjanja in razvijanja lastnega jezika. K temu Slovenija zavezuje tudi domače in mednarodne pravne norme. V *Zakonu o osnovni šoli* je glede osnovnošolske vzgoje in izobraževanja Romov zapisano le, da "se izvaja v skladu s tem zakonom in drugimi predpisi" (čl. 9). Isti zakon (čl. 8) o pravicah otrok slovenskih državljanov, ki prebivajo v Republiki Sloveniji in njihov materni jezik ni slovenski, pravi, da se zanje organizira "pouk njihovega maternega jezika in kulture, lahko pa se dodatno organizira tudi pouk slovenskega jezika". To je norma, ki bi jo veljalo upoštevati kot zgled pri reševanju izobraževanja romskih otrok.

Mednarodna *Okvirna konvencija o varstvu narodnih manjšin* (v nadaljevanju: konvencija) v 5. členu določa, da imajo nacionalne manjšine pravico do ohranjanja in razvijanja "bistvenih elementov lastne kulture in identitete" ter identiteto opredeli kot "religijo, jezik, tradicije in kulturno dediščino".

Neprilagojena organizacija dela/vpisni pogoji

Organizacija dela posebej na ravni srednješolskih programov in v okviru izobraževanja odraslih pogosto ni dovolj prilagojena potrebam romske populacije, njihovi kulturi in tradiciji. V programih za pridobitev izobrazbe se odrasli Romi pogosto srečajo tudi

z zahtevnimi vpisnimi pogoji, načini prenašanja znanja in trajanjem izobraževanja, ki ne upošteva njihove drugačnosti.

Neuspeh in majhna udeležba v procesu izobraževanja odraslih sta tako pogojena z nedovoljšnjim upoštevanjem sociokulturnih značilnosti, multikulturalnosti in načel izobraževanja odraslih pri načrtovanju in izvedbi izobraževalnih programov.

Večja fleksibilnost in prilagojenost potrebam pri organizaciji programa bo pomembna tudi pri izvajanju programa devetletne osnovne šole.

Prezrti kurikulum

V okviru predpisanega in izvedbenega kurikula na vseh ravneh vzgoje in izobraževanja ni spodbud za neposredno vključevanje romske kulture v kurikulum. Prav tako tega ni zaslediti v učbenikih in priročnikih za učitelje.

Odpornost do sprememb – neustrezni pristopi/izobraževalne strategije

Med "**odpornost**" do sprememb v vzgojno-izobraževalnih institucijah je najprej treba navesti *nizka pričakovanja glede šolske uspešnosti* romskih otrok. Nizka pričakovanja lahko delujejo kot samoizpolnjujoča se prerokba, katere posledica je dejanska nizka učna uspešnost romskih otrok. Slabo so razvite tudi metode in oblike pedagoškega dela v multikulturnem okolju.

Neupoštevanje socialnih in drugih okoliščin

Na vključevanje romskih otrok v sistem vzgoje in izobraževanja med drugim vplivajo specifični pogoji bivanja, življenjske razmere in problem zagotavljanja občutka varnosti romskih staršev, na kar opozarja tudi raziskava *Denied a Future* (gl. opombo 2 zgoraj).

Na vključevanje žensk v programe izobraževanja odraslih pa vplivata tudi neurejeno varstvo otrok in miselnost, da ženske izobraževanja ne potrebujejo. V programe izobraževanja odraslih se sicer pogosteje vključujejo moški, ki so kljub svoji mladosti pogosto že starši. Skrb in odgovornost za preživetje družine ter s tem povezano iskanje priložnostnega zaslužka je pogosto največja ovira za obiskovanje programa.

Razvrščanje otrok s posebnimi potrebami

Odstotek (9,3 %) romskih učencev v OŠPP je sedemkrat večji od povprečja. Ti podatki pokažejo, da nismo odpravili vzrokov, ki vodijo v prešolanje nesorazmerno velikega odstotka romskih učencev v OŠPP.² Zdi se, da tudi tu velja, da ko se logika "prilaganja" programov združi s predsodki, v skrajni posledici prihaja do pojava stopnjevanja segregacije.³ Šolska neuspešnost in vedenjska problematika je vplivala na "prehitro" razvrščanje otrok v OŠPP, ne da bi razkrivali ali priznavali prave vzroke neuspešnosti (specifična kultura, neznanje jezika).

---

² Gl. spodaj prilogo "Mednarodne primerjave", države Češka, Madžarska, Slovaška.

³ Na to opozarja denimo raziskava *Denied a Future?*: "... v številnih državah Srednje in Vzhodne Evrope veliko število romskih otrok, pri katerih je bila zaostalost diagnosticirana na podlagi lingvistično pristranih IQ-testov, obiskuje posebne šole za učence z motnjami v duševnem razvoju" (Save the Children 2001, str. 32).

Problematika šolske neuspešnosti se je tudi v OŠPP večinoma samo še poglobila, saj so se na OŠPP prešolali učenci v starosti 9, 10, 11 let, ki so dosegali standarde znanja za 1. ali 2. razred. Prav zaradi doseganja standardov znanja so bili integrirani med učence, stare 7-8 let. Taka integracija romske učence še dodatno segregira, saj jih iztrga iz njihove starostne skupine vrstnikov in povzroča dodatne težave. Tudi zato le redki učenci končajo osnovno šolo, mnogi prenehajo z izobraževanjem s 3., 4. ali 5. razredom.

Izobraževalne izkušnje – odnos do izobraževanja

Na uspešnost in vključenost v izobraževanje vpliva tudi odnos do izobraževanja - nenaklonjenost romske skupnosti do izobraževanja (pri čemer je razmeroma visok delež odraslih vključen v osnovno šolo), ki ima pogosto za posledico izključevanje uspešnih posameznikov, nizka pričakovanja, nizek interes za učenje.

Še posebej je odnos do izobraževanja pomemben na področju izobraževanja odraslih, ki se kaže kot:

- nezaupljivost in strah pred udeležbo v programih,
- negativne izkušnje iz predhodnega izobraževanja,
- nizka motivacija odraslih in življenje, ki posameznikom ne omogoča postavljanja dolgoročnejših ciljev,
- pomanjkanje informacij o izobraževalnih možnostih,
- gibanja na trgu dela, ki kljub dokončanju I. stopnje izobrazbe posamezniku ne omogočajo zaposlitve,
- nizka stopnja samozavesti, negativen odnos do učenja in izobraževanja, skromno predznanje, ki ne omogoča hitrega napredovanja.

2. PRAVNE PODLAGE

Romska skupnost je navedena v *Ustavi Republike Slovenije*, in sicer v 65. členu, ki pravi: "Položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, ureja zakon."

Kar zadeva področje vzgoje in izobraževanja, *Okvirna konvencija za varstvo narodnih manjšin*, ki jo je z zakonom ratificiral slovenski Državni zbor februarja 1998, države pogodbenice v 5. členu zavezuje k spodbujanju takih razmer, "ki so potrebne, da pripadniki narodnih manjšin ohranjajo in razvijajo svojo kulturo ter ohranjajo bistvene sestavine svoje identitete, in sicer svojo vero, jezik, tradicijo in kulturno dediščino". Države pogodbenice so se "dolžne vzdržati politike in prakse, katerih namen je asimilacija pripadnikov narodnih manjšin proti njihovi volji, in morajo zaščititi te osebe pred kakršnimi koli dejanji, katerih namen je taka asimilacija".

V 12. členu konvencija zavezuje pogodbenice, da "sprejmejo, kadar je to primerno, ukrepe na področju izobraževanja in raziskav, da s tem spodbujajo poznavanje kulture, zgodovine, jezika in vere svojih narodnih manjšin in večinskega naroda. V zvezi s tem pogodbenice med drugim zagotavljajo ustrezne možnosti za usposabljanje učiteljev in dostop do učbenikov ter olajšujejo stike med učenci, študenti in učitelji različnih skupnosti. Pogodbenice se obvezujejo za pripadnike narodnih manjšin pospeševati enake možnosti za dostop do izobraževanja na vseh ravneh."

Nadalje 13. člen pravi: "V okviru svojih izobraževalnih sistemov pogodbenice priznavajo, da imajo pripadniki narodnih manjšin pravico do ustanavljanja in vodenja lastnih zasebnih ustanov za izobraževanje in usposabljanje. Uresničevanje te pravice nima za posledico nobenih finančnih obveznosti za pogodbenice."

S 14. členom se pogodbenice "zavezujejo priznavati vsakemu pripadniku narodne manjšine pravico, da se uči jezika svoje manjšine. Na območjih, na katerih že tradicionalno ali v znatnem številu prebivajo pripadniki narodnih manjšin, in če je za to dovolj zahtev, si pogodbenice prizadevajo, da v okviru svojih izobraževalnih sistemov v kar največji možni meri zagotovijo, da imajo pripadniki narodnih manjšin enake možnosti za učenje jezika manjšine ali za izobraževanje v tem jeziku. Izvajanje drugega odstavka tega člena ne vpliva na učenje uradnega jezika ali poučevanje v uradnem jeziku."

V področni zakonodaji vzgojo in izobraževanje Romov opredeljujejo naslednji zakoni:

Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja:

V 25. členu je med pristojnostmi Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje navedeno, da ta strokovni svet "določa program dopolnilnega izobraževanja za otroke Romov".

V 81. členu je zapisano, da se iz državnega proračuna zagotavljajo "sredstva za pripravo in subvencioniranje cene učbenikov in učil za osnovne šole, za šolstvo narodne skupnosti in za izobraževanje pripadnikov slovenskega naroda v zamejstvu in zdomstvu ter Rome" in "del sredstev za osnovnošolsko izobraževanje Romov".

V 84. členu je navedeno, da za vzgojo in izobraževanje otrok Romov minister določi posebne normative in standarde.

Zakon o vrtcih:

7. člen določa, da se predšolska vzgoja otrok Romov "izvaja v skladu s tem zakonom in drugimi predpisi".

V poglavju o prehodnih in končnih določbah v 54. členu piše, da se za javno službo na področju predšolske vzgoje in priprave otrok na osnovno šolo med drugimi šteje tudi program za predšolske otroke Romov, dokler ne bodo sprejeti programi za predšolske otroke po tem zakonu (med tem je decembra 2002 Strokovni svet RS že sprejel Dodatek h Kurikulu za vrtce za delo z otroki Romov). Sredstva za njegovo izvajanje se zagotavljajo iz državnega proračuna.

Zakon o osnovni šoli:

9. člen: "Osnovnošolsko izobraževanje pripadnikov romske skupnosti v Republiki Sloveniji se izvaja v skladu s tem zakonom in drugimi predpisi."

Zakon o izobraževanju odraslih:

V splošnih določbah v drugem odstavku 1. člen navaja, da se izobraževanje odraslih po programih osnovnošolskega, poklicnega, srednjega, strokovnega, gimnazijskega ter višjega strokovnega izobraževanja ureja z zakoni, ki urejajo to področje izobraževanja, in s tem zakonom. V *Zakonu o izobraževanju odraslih* pa Romi niso posebej omenjeni.

V razdelku X. Organizacija izobraževanja 47. člen med drugimi posebnostmi organizacije izobraževanja odraslih v tretjem odstavku navaja: "Značilnostim, potrebam in možnostim udeležencev izobraževanja odraslih se prilagajajo tudi trajanje izobraževanja, zaporedje pouka posameznih predmetov ali predmetnih področij, načini in oblike preverjanja in ocenjevanja znanja in njihovo napredovanje."

Strokovni svet RS za splošno izobraževanje je leta 1993 sprejel *Navodila za prilagajanje programa OŠ za romske učence*, leta 2000 pa *Navodila za izvajanje programa 9-letne OŠ za učence Rome*. Konec leta 2002 je strokovni svet sprejel *Dodatek h Kurikulu za vrtce za delo z otroki Romov*.

V veljavnih zakonskih in podzakonskih aktih za področje izobraževanja odraslih pripadniki romske skupnosti v Sloveniji niso direktno omenjeni, določajo pa, da je potrebno v izobraževanju odraslih smiselno upoštevati določbe zakonov, ki urejajo posamezna področja izobraževanja.

Med ostalimi dokumenti naj navedemo *Program ukrepov za pomoč Romom v Republiki Sloveniji*, ki ga je sprejela Vlada RS novembra 1995. Ta med drugim poudarja tudi ukrepe za varstvo otrok in družine, izboljšanje možnosti za vzgojo in izobraževanje romskih otrok od vrtca do dokončnega izobraževanja na srednjih in visokih šolah ter opozarja na prosvetljevanje in informiranje Romov.

Na mednarodni ravni so za področje vzgoje in izobraževanja pomembni še naslednji dokumenti:

Evropska unija:

Resolucija o šolanju otrok Romov in popotnikov (junij 1989);

Memorandum o vseživljenjskem učenju (oktober 2000);

Making a European Area of Lifelong Learning a Reality (november 2001)

Svet Evrope:

Priporočilo o izobraževanju romskih otrok v Evropi (februar 2000);

Priporočilo o izobraževanju za demokratično državljanstvo (oktober 2002)

Confintea, Izobraževanje odraslih, Hamburška deklaracija, Akcijski načrt za prihodnost, UNESCO, 1997

3. IZHODIŠČA, NAČELA, CILJI

3.1. Skupna izhodišča, načela in cilji

Izhodišče vključevanja otrok romskih staršev v sistem vzgoje in izobraževanja je **otrok kot individualna oseba, ki ima (splošne) enake pravice do vzgoje in izobraževanja. Temeljno načelo je načelo enakih možnosti.** Pri otrocih romskih staršev zagotavljanje enakosti pravic do vzgoje in izobraževanja ter načelo enakih možnosti vključuje tudi **posebne pravice**, ki zadevajo romski jezik, kulturo in identiteto.

Načela in cilji

Zagotavljanje vzgoje in izobraževanja, ki omogočata doseganje ciljev oziroma standardov znanja, ki so opredeljeni v kurikulumu za vrtce in v učnih načrtih

Konvencija v 15. členu določa, da morajo države podpisnice ustvariti pogoje, ki so potrebni za učinkovito udeležbo oseb, ki pripadajo nacionalnim manjšinam, v kulturnem, družbenem in ekonomskem življenju ter v javnih zadevah.

Zakon o organizaciji in financiranju v vzgoji in izobraževanju v 2. členu kot prvi cilj sistema vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji navaja "zagotavljanje optimalnega razvoja posameznika ne glede na spol, socialno in kulturno poreklo, veroizpoved, narodno pripadnost ter telesno in duševno konstitucijo", kot drugi cilj pa "vzgajanje za medsebojno strpnost, razvijanje zavesti o enakopravnosti spolov, spoštovanje drugačnosti in sodelovanje z drugimi, spoštovanje otrokovih in človekovih pravic ter temeljnih svoboščin, razvijanje enakih možnosti obeh spolov ter s tem razvijanje sposobnosti v demokratični družbi".

Ta dva cilja sta povezana. Spoštovanje osebe ali skupine oseb je povezano tudi s pričakovanji glede doseganja ciljev in standardov znanja.

Ker se pri integraciji/inkluziji romskih otrok zaradi socialnih in kulturnih okoliščin pojavljajo izrazite težave, se je doslej prevečkrat iskalo odgovore v rešitvah, ki so nižale zahtevane cilje oziroma standarde znanja ter vnaprej spodbujale nižja pričakovanja v razmerju do vseh, do neupravičeno velikega dela romskih otrok ali do posameznikov. To je nesprejemljivo, ker posamezniku odvzema možnost uveljavljanja enake pravice do vzgoje in izobraževanja in negativno vpliva na integracijo romskih otrok v večinsko kulturo. **Zato v nobenih okoliščinah niso sprejemljive rešitve, pri katerih bi odstopali od ciljev oz. standardov znanja (od minimalnih do najvišjih), opredeljenih v učnih načrtih, ali kjer bi bili minimalni cilji oziroma standardi znanja edini in končni cilj pri vključevanju romskih otrok kot etnične skupine.**

Temeljni cilj pri vključevanju romskih otrok v vzgojo in izobraževanje v Republiki Sloveniji je omogočanje doseganja ciljev oziroma standardov znanja, ki so opredeljeni v kurikulumu za vrtce in v učnih načrtih.

Uveljavljanje pravice do ohranjanja in spoštovanja romskega jezika in kulture v vzgoji in izobraževanju

Konvencija v 5. členu določa, da imajo nacionalne manjšine pravico do ohranjanja in razvijanja "bistvenih elementov lastne kulture in identitete" ter identiteto opredeli kot "religijo, jezik, tradicije in kulturno dediščino".

Država mora v javnih vrtcih in šolah uveljaviti spoštovanje načela večkulturnosti, kar pomeni, da mora tudi v primeru romske manjšine zagotoviti vzgojo in izobraževanje, ki spodbuja ohranjanje in spoštovanje romskega jezika in kulture. Treba je spremeniti obstoječi model, v katerem sta bila jezik in kultura večinske družbe dojeta kot norma, v razmerju do katere sta romski jezik in kultura nepomembno zastopana ali pa sta celo dojeta kot nekakšen moteči dejavnik integracije.

Uveljavljanje tega načela ima lahko različne oblike in lahko poteka na različne načine, vendar je treba zasledovati temeljni cilj, da romski jezik in elementi romske kulture postanejo del kurikula javnih vrtcev in šol.

Vključevanje v večinsko družbo tako, da vzgoja in izobraževanje zagotavljata prevzemanje funkcionalnih rekvizitov družbe in obenem spoštovanje različnosti (ter identitete)

Vzgoja in izobraževanje romskih otrok morata upoštevati večkulturnost in, kolikor je mogoče, medkulturnost.

Načelo medkulturnosti v vzgoji in izobraževanju zahteva sodelovanje obeh kultur, tako večinske kot romske, pri doseganju soglasja za oblikovanje minimalnega programa medkulturnega kurikula. To pomeni, da je treba najti tiste kulturne prvine, ki so skupne romski in slovenski kulturi, in na njih graditi.

Vendar se vključevanje romskih otrok v širšo družbo prek vzgojno-izobraževalnega sistema ne sme izogniti temu, da ne bi zahtevalo usvajanja znanj in privzemanja navad, ki so značilne za širšo družbo. Legitimnost takšnega vključevanja je v tem, da le to lahko zagotavlja dejansko integracijo – ne asimilacijo – v družbo, v kateri živimo. Minimalne pogoje enakosti pri vključevanju v družbo je mogoče opredeliti funkcionalno – to je kot tisto, kar mora otrok znati in privzeti, da bi se lahko samostojno vključeval v večinsko družbo. Takšna integracija je združljiva z multikulturnostjo, ker obenem sistemsko zagotavlja ohranjanje romskega jezika in elementov kulture (inkluzivnost).

Konvencija o integraciji v 15. členu določa, da morajo države podpisnice ustvariti pogoje, ki so potrebni za učinkovito udeležbo oseb, ki pripadajo nacionalnim manjšinam, v kulturnem, družbenem in ekonomskem življenju ter v javnih zadevah.

Privzemanje funkcionalnih rekvizitov družbe pa implicira, da poleg znanj, ki so potrebna za uspešno integracijo, usvojijo tudi vzorce navad in običajev večinske družbe.

Ko gre za srečanje slovenske oziroma širše gledano "evropske" kulture z romsko kulturo, bi bilo zavajajoče govoriti o tem, da ti dve kulturi lahko vseskozi enakovredno iščeta točke srečanja, konsenz prekrivanja kultur, vrednot ipd.

Pri iskanju vrednot in norm, na podlagi katerih naj bi potekalo *vključevanje v družbo* – in s tem tudi *v večinsko kulturo* te družbe –, velja izhajati iz najširšega vrednotnega okvira, ki določa tudi tisto, kar bi lahko označili kot "slovensko kulturo", namreč iz okvira *skupnih* vrednot in norm, ki so temelj sodobnih demokracij v Evropi in na katerih temelji tudi slovenska ustava. To so, na kratko rečeno, človekove pravice, pravna država, strpnost, solidarnost itn. – ki so tudi normativni okvir ustave in šolske zakonodaje. Tak univerzalni vrednotni in normativni okvir na različne načine učinkuje na oblikovanje odnosov v družbi, v kateri živimo, na kulturo in s tem tudi na vzpostavljanje identitete posameznikov.

S stališča ohranjanja romske identitete je lahko sporno to, da obvladovanje temeljnih znanj, vzorcev mišljenja, obnašanj, navad itd. ("funkcionalnih rekvizitov") večinske kulture implicira spremembe v nekaterih za romsko kulturo značilnih vzorcih vedenja, navad itn., kar pomeni, da posega v romsko identiteto. Vendar mora vzgojno-izobraževalni sistem, ki izhaja iz načela funkcionalnosti in koristi ter enakih pravic posameznega otroka, zagotavljati takšno vzgojo in izobraževanje, da otroku omogoča uspešno vključevanje v večinsko družbo. To pomeni, da morata vzgoja in izobraževanje omogočiti obvladovanje temeljnih znanj in nekaterih vzorcev mišljenja in ravnanja, ki omogočajo enakopravno vstopanje v večinsko družbo. Prevzemanje vzorcev mišljenja in navad večinske družbe implicira, da vrtec in šola formirata tudi v smeri *skupne identitete*.

Kakor ne kaže pri vključevanju spregledati želje in pripravljenosti Romov za vključevanje v vzgojno-izobraževalni proces, tudi ne kaže prezreti elementov navad, ki so del romske identitete in se temu upirajo. Kolikor je pomembna težava pri integraciji romskih otrok v šolski sistem in širšo družbo v tem, da elementi romske identitete *ne gredo* v prid vključevanju v institucijo, v kateri veljajo družbeni obrazci in načini ravnanja, ki so značilni za širšo družbo, ima in mora imeti *približevanje* vzgoje in izobraževanja romski identiteti, *če naj deluje vključevalno*, meje. Torej vključevanje, kljub temu da si prizadeva ohranjati romsko identiteto, zahteva tudi poseg v to identiteto.

Nemogoče je integrirati in pri tem ohranjati povsem nedotaknjeno kulturo romske skupnosti. Velja pa tudi nasprotno: ni mogoče integrirati po principih logike multikulturalnosti in ohranjati nedotaknjeno večinsko kulturo. Prevzemanje funkcionalnih rekvizitov družbe na eni strani in spoštovanje različnosti na drugi strani lahko prideta v nasprotje. Vendar nasprotja ni mogoče brez škode odstraniti s tem, da ga poskušamo zabrisati. Na tem nasprotju je treba vztrajati in ga konstruktivno reševati.

Treba se je tudi zavedati, da *zgolj* uvajanje principov multikulturalnosti (uvajanje romskega jezika in elementov kulture ter identitete) ne more odpraviti vseh problemov, s katerimi se bo otrok spopadel pri vstopu v vzgojno-izobraževalni sistem. Vzrok težavam so lahko socialno-ekonomske ali tudi povsem individualne razmere otroka, kar je pri iskanju poti k doseganju vzgojno-izobraževalnih ciljev treba vseskozi upoštevati.

Vključevanje v večinsko družbo tako, da vzgoja in izobraževanje v kurikulumu zagotavljata načela in vrednote enakosti v povezavi s socialno pravičnostjo

Vse dejavnosti, vsebine, organizacija in pristopi morajo biti takšni, da rešitve ne vzpodbujajo predsodkov.

Načelu enakosti v rešitvah je treba slediti skozi vsakodnevno življenje v vrtcu in šoli. Otrok se bo učil spoštovati drugo kulturo, jezik in pravičnost le, če bo v samem procesu izobraževanja to doživljal sam in če mu bodo odrasli to znali pokazati pri vseh praktičnih dejavnostih.

To je način približevanja univerzalnim vrednotam (človekove pravice, strpnost, solidarnost, ...), ki so skupna vrednotna podlaga za vse.

Kurikulum mora biti zasnovan tako, da so romski jezik, kultura in identiteta vključeni kot integralni del celote. Kurikulum se ne sme omejevati na "multikulturalnost", ki bi bila zvedena na informiranje o kulturi, ne bi pa upošteval aktualnega okolja v vsakem od okolij, kjer lahko obstaja razlika v izkušnjah z romsko skupnostjo.

3.2. Opredelitev načel in ciljev po vzgojno-izobraževalni vertikali

Vrtci

Pri nastajanju izvedbenih kurikulumov za delo z otroki Romov na ravni vrtca in na ravni oddelka in pri samem delu imajo še poseben pomen spodaj obravnavana načela in cilji iz *Kurikula za vrtce*, ki jih dodatno pojasnjujemo v skladu s splošnimi načeli te strategije.

Načelo odprtosti kurikula, avtonomnosti ter strokovne odgovornosti vrtca in strokovnih delavcev v vrtcu

Kulturni sinkretizem, ki je značilnost romske kulture, se odraža tudi v heterogenosti romske kulture v Sloveniji. Prvine romske kulture je zato treba raziskovati v vsakem okolju posebej in v skladu s tem izbirati ustrezne oblike, metode, sredstva in vsebine dela na ravni vrtca in na ravni oddelka.

Strokovne delavke se seznanjajo s prvinami romske kulture s sistematičnim opazovanjem otrok ter v aktivnem sodelovanju z romsko skupnostjo in romskimi pomočniki. Avtonomnost in strokovna odgovornost strokovnih delavk mora temeljiti na pojmovanju drugačnosti kot vrednote ter znanju o multikulturnem in dvojezičnem poučevanju in učenju. V ta namen so strokovne delavke vključene v različne oblike strokovnega spopolnjevanja, ki omogočajo in spodbujajo njihov profesionalni razvoj v tej smeri.

Načelo enakih možnosti in upoštevanje različnosti med otroki ter načelo multikulturalizma

Za uresničevanje tega načela morajo vrtci omogočati romskim otrokom in njihovim staršem sporazumevanje v njihovem jeziku, ohranjanje romske identitete ter pravico do drugačnosti.

Vrtec mora ustvariti okolje in organizirati življenje v njem tako, da romski in neromski otroci in starši vsakodnevno pridobivajo izkušnje enakih možnosti ter doživljajo pravico enakih možnosti. Dejavnosti, ki jih vrtci organizirajo za otroke, morajo omogočiti učenje o kulturnih in jezikovnih razlikah in podobnostih, stereotipih in nediskriminativnem obnašanju.

Pomemben je občutek varnosti in sprejetosti. V oblikovanje takšne klime morajo biti vključene vse odrasle osebe v vrtcu. Vrtec mora posebno pozornost nameniti preraščanju predsodkov.

Strokovne delavke naj bodo posebej pozorne tudi na to, kako romske otroke sprejemajo drugi otroci v vrtcu in kako te sprejemajo romski otroci. Namesto poudarjanja razlik naj otroke navajajo na bogastvo, ki ga prinaša kulturna raznolikost.

Izkušnje v drugih državah kažejo, da je uvajanje romskega pomočnika prispevalo k uspešnejšemu vključevanju otrok v vrtece. Ustrezno usposobljen romski pomočnik namreč pozna obe kulturi, vzorce mišljenja in navad in vzpostavlja zaupanje romskih staršev do institucije. Uvajanje romskih pomočnikov v vrtece, ki vključujejo romske otroke, je praksa, ki se že uveljavlja tudi v nekaterih slovenskih vrtecih, vendar bo nujno potrebno poskrbeti tudi za ustrezno usposabljanje romskih pomočnikov.

Pri izvajanju programa *Kurikula za vrtece* naj vključujejo dejavnosti, v katerih se izraža romska kultura.

Romski otrok bo lažje vzpostavil stik z vzgojiteljicami, če bodo poznale romske besede in fraze, kar bo tudi prispevalo k doživljanju vrtca kot varnega okolja.

Načelo sodelovanja s starši

Pri uvajanju romskih otrok v vrtece ima sodelovanje s starši poseben pomen.

Vrtci naj za uresničevanje tega načela razvijajo dejavnosti, v katere bodo še pred vstopom otrok v vrtec vključevali otroke in starše v romski skupnosti. Te dejavnosti naj bi predvsem prispevale k vzpostavitvi zaupanja romskih staršev do institucije. Vrtec naj bi v ta namen tesno sodeloval z drugimi organizacijami v okolju, ki se ukvarjajo s problemi ohranjanja zdravja, nege, vzgoje ipd.

Pred vstopom v vrtec naj vzgojiteljice navežejo osebni stik s starši otroka. Prav tako naj vrtec pred vstopom organizira dejavnosti za postopno spoznavanje vrtca, oddelka, vzgojnega osebja in drugih odraslih v vrtcu, drugih otrok v skupini in staršev. Te dejavnosti so namenjene otrokom in staršem.

Za seznanitev staršev s programom vrtca ni dovolj samo publikacija o vrtcu, ampak je zaradi slabe pismenosti večine staršev nujno, da se jim program predstavi in razloži tudi ustno. Enako velja tudi za vse ostale informacije, s katerimi se v vrtcu seznanja starše.

Odkrivanje skupnih in različnih prvin, izmenjavanje prepričanj, izkušenj, veščin in znanj so osnova za iskanje soglasij o tem, kar je skupno in sprejemljivo za vse otroke in starše v vrtcu. Vrtec mora razvijati bogato ponudbo različnih oblik sodelovanja s starši, v katerih bo združeval starše obeh kultur.

Načelo aktivnega učenja in zagotavljanja možnosti verbalizacije in drugih načinov izražanja

Romskim otrokom je treba zagotoviti možnosti za vključevanje v vse dejavnosti iz *Kurikula*.

Vzgojitelji morajo program uresničevati skozi tiste metode in oblike dela, ki upoštevajo kulturno in jezikovno različnost. Vrtec naj organizira dejavnosti tako, da imajo otroci potrebo in možnost rabe govora v medsebojni komunikaciji in v komunikaciji z odraslimi osebami. Otroke spodbuja k rabi jezika (romskega, slovenskega ali mešanice obeh) v različnih funkcijah in pri različnih dejavnostih. Pri uresničevanju teh možnosti ima posebno vlogo romski pomočnik v oddelku.

Osnovna šola

Zagotavljanje pogojev za doseganje ciljev in standardov znanja

Dosežki učencev v programu osnovne šole pomembno vplivajo na možnosti nadaljevanja edukacijske poti učencev. Prav zato je pomembno, da učenci dosežejo cilje oziroma standarde znanja, opredeljene v učnih načrtih. Različnost kultur vpliva na način sprejemanja in usvajanja šolskega znanja, prav zato mora šola izrabiti vse mehanizme, s katerimi bi omogočala učencem boljše izhodišče za doseganje standardov znanja. Še posebej je treba upoštevati prednosti programa devetletne osnovne šole in možnosti individualizacije in diferenciacije, s ciljem doseganja predpisanih standardov znanja.

Šola mora razviti različne oblike dejavnosti (dopolnilne programe), s katerimi omogoča učencem uspešno vključevanje v šolo in doseganje predpisanih standardov znanja. Razvijanje tovrstnih programov, oblik in metod dela je še posebej pomembno v prvih letih šolanja. V drugi in tretji triadi je treba izrabiti že obstoječe možnosti v okviru dodatnega in dopolnilnega pouka in razviti oblike in metode dela, s katerimi se zagotavljajo možnosti za doseganje opredeljenih standardov znanja. V primerih šolanja romskih otrok mora država zagotoviti večje število ur dopolnilnega pouka, kot je sicer opredeljeno v normativih in standardih, če je to potrebno zato, da bi učenci lahko dosegli predpisane standarde znanja. Vsaka šola, ki ima vključene učence Rome, mora izdelati program dopolnilnega in dodatnega pouka tako, da vključuje potrebe in specifikum učencev, ki pripadajo romski kulturi. Šole naj razvijajo tudi mreže učne pomoči med učenci.

Odprtost kurikula

V praksi (izvedbenem kurikulu) je treba zagotavljati realizacijo ciljev, ki omogočajo vključevanje romske kulture, zgodovine in identitete v kurikulum. To je mogoče dosegati na več načinov, in sicer: z identifikacijo ciljev (npr. multikulturalnosti) oziroma standardov znanja v učnih načrtih, ki se lahko dosežejo z vsebinami romske kulture, zgodovine in identitete, z vključevanjem teh vsebin v dneve dejavnosti, razširjeni del programa ipd. Učni načrti obstoječih predmetov so ciljno naravnani, kar pomeni, da je mogoče že v okviru obstoječih načrtov vključevati romsko kulturo v posamezne predmete. Da pa bi na izvedbeni ravni lahko pričakovali dejansko izvedbo tega cilja, je treba pregledati vse učne načrte in pripraviti konkretne predloge realizacije. Pripraviti je treba priročnike za učitelje, kjer bi jih podrobneje seznanjali tako z možnostmi vključevanja kot tudi s konkretnimi vsebinami.

Vključevanje romskih otrok v obvezni in razširjeni program ob spoštovanju specifičnosti romske kulture

Pri načrtovanju organizacijskih oblik dela šole je pomembno, da učencev ne segregiramo v posebne oddelke ali skupine na podlagi etnične pripadnosti.

Načelo vključevanja romskih otrok v vse dejavnosti šole je temeljno načelo. Hkrati ni mogoče povsem izključiti možnosti posebnih oblik organiziranja dejavnosti, kadar gre za oblike dela, s katerimi se poskuša učencem zagotoviti doseganje predpisanih standardov znanja (npr. učenje slovenskega jezika), ali kadar gre za dejavnosti, ki pripomorejo k ohranjanju romske kulture. Ob tem velja poudariti, da mora biti načrtovanje teh dejavnosti, še posebej tistih, s katerimi se ohranja romska kultura, odprto tudi za vse ostale učence.

Za romske učence, ki so usmerjeni v skladu z *Zakonom o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami*, je treba, tako kot za vse učence s posebnimi potrebami, pripraviti individualiziran načrt dela. Pri oblikovanju tega načrta naj strokovni timi posebej pozorno upoštevajo specifičnosti romske kulture in načelo spoštovanja romske kulture.

Avtonomija in strokovna odgovornost strokovnih delavcev in šole

Program osnovne šole je naravnano tako, da s svojo odprtostjo omogoča tako prilagajanje časa kot tudi oblik, posvečenih posamezni tematiki. Prav zato je mogoče romsko kulturo v program osnovne šole vključevati na zelo različnih področjih in na različne načine. V fazi izvedbenega kurikula do vključevanja pride samo, kadar so učitelji in drugi strokovni delavci dobro poučeni o romski kulturi in možnostih vključevanja v kurikulum. Prav zato je treba za učitelje v okviru stalnega strokovnega spopolnjevanja pripraviti programe za spopolnjevanje ter zagotoviti didaktična in druga ustrezna gradiva (priročnike s konkretnimi primeri in možnostmi vključevanja).

Pri načrtovanju dela z romskimi učenci morajo biti učitelji še posebej pozorni na razvijanje ustreznih in raznolikih metod in oblik dela.

Svetovalna služba mora poiskati najboljše načine sodelovanja s starši romskih otrok, seznanjati učitelje z različnimi oblikami sodelovanja in se vključevati v delo z vsemi oblikami pomoči, ki jo lahko nudi svetovalna služba. V okviru poklicne orientacije, ki jo izvajajo svetovalna služba in učitelji, mora svetovalna služba posebej pozorno proučiti in učence Rome seznaniti z vsemi možnostmi nadaljnega izobraževanja in vključevanja v srednješolske programe. Pri tem mora zagotoviti, da so učenci seznanjeni z vso paleto, ki jo ponuja srednješolsko izobraževanje.

Vsaka šola, ki ima vključene romske otroke, mora v letnem programu dela posebno pozornost nameniti strategijam dela z romskimi učenci. V letnem programu dela mora načrtovati konkretne ukrepe, ki jih bo izvedla, da bi romski učenci dosegali standarde znanja in hkrati da bi jim zagotavljali pravico do ohranjanja lastne kulture.

Učiteljem, ki poučujejo romske učence, je treba v okviru njihove delovne obveznosti zagotoviti večje število ur za mentorsko delo z učenci (govorilne ure za učence, učitelj-svetovallec).

Sodelovanje s starši

Sodelovanje s starši je ena najpomembnejših oblik dela, ki jih morajo razviti šola in učitelji. Sodelovanje s starši ne more biti prepuščeno učitelju samemu, temveč mora šola v svoj program dela vključiti razvijanje strategij in oblik dela sodelovanja s starši romskih otrok. Kadar specifična kultura staršev romskih otrok zahteva razvijanje specifičnih strategij, mora šola le-te vključiti v svoje delovanje. Razvijanje oblik sodelovanja s starši je tudi posebna naloga svetovalne službe na vsaki šoli. Pri razvijanju različnih oblik dela s starši je treba posebej razvijati aspiracije staršev in otrok za izobraževanje. Starše je treba čim bolj seznanjati s šolskim sistemom in možnostmi, ki jih nudi, ter tako pomagati staršem, da otroke spodbujajo pri nadaljnjem izobraževanju.

Za učence Rome in njihove starše bi bilo treba organizirati pogovore ali delavnice o možnostih in potrebah nadaljnjega izobraževanja v srednjem izobraževanju že v osnovni šoli (zadnje vzgojno-izobraževalno obdobje devetletke) in pri tem pokazati na raznolike možnosti, ki jih nudi srednješolsko izobraževanje.

V kolikor je le mogoče, naj šole starše vključujejo v določene aktivnosti, ki jih šola tudi sicer izvaja (izvajanje raznih projektov, ...).

Srednješolsko izobraževanje

Tudi v okviru srednješolskega izobraževanja je treba zagotoviti izvajanje načel, opisanih za osnovno šolo, in sicer:

- zagotavljanje možnosti za doseganje standardov znanja
- odprtost kurikula
- avtonomija in strokovna odgovornost delavcev šole
- ter sodelovanje s starši.

Poleg navedenega je treba zagotoviti tudi izvajanje načela

- dostopnost izobraževanja.

Že v osnovni šoli in še posebej v času usmerjanja v nadaljnje izobraževanje morajo biti romski učenci seznanjeni s celovitimi informacijami tako o različnih programih, ki jih srednješolsko izobraževanje v Sloveniji ponuja, kot tudi z različnimi možnostmi, ki jih država zagotavlja za nadaljnje izobraževanje (štipendiranje, subvencije, ...).

Šole naj razvijajo in spodbujajo oblike vrstniške pomoči pri oblikovanju ukrepov za zagotavljanje šolske uspešnosti romskih učencev.

Odrasli

Ob splošnih načelih, ki so navedena zgoraj, poudarjamo še načela, ki so značilna le za učenje in izobraževanje odraslih in jih je smiselno še posebej poudariti, ko gre za ciljno skupino Romov:

- načelo vseživljenjskosti
- načelo funkcionalnosti
- načelo demokratičnosti
- načelo prostovoljnosti
- načelo raznovrstnosti in dinamičnosti
- načelo integriranosti
- načelo aktivne udeležbe.

Z načelom vseživljenjskosti želimo izpostaviti v vseh razvitih družbah že sprejeti koncept o pomenu učenja skozi vse življenje ter še posebej koncept učenja za vsa področja človekovega delovanja, kar poudarja tudi *Memorandum o vseživljenjskem učenju* (Komisija Evropske skupnosti, 2000), ki dopolnjuje v knjigi *Učenje: skriti zaklad* (1996) objavljeno poročilo Mednarodne komisije o izobraževanju za enaindvajseto stoletje, pripravljeno za UNESCO.

V družbi enaindvajsetega stoletja je še posebej izpostavljen pomen funkcionalnosti znanja, znanja, ki daje osnovo za človekovo aktivno udeležanje v sferi dela, osebnega življenja in družbenega delovanja. To so tudi izhodišča za določanje vsebin učenja pri odraslih Romih, s tem da zagotavljamo raznovrstnost vsebin in njihovo integrativno vključevanje v kurikulum ter dinamičnost v izpeljavi izobraževalnega ali učnega procesa. Dinamičnost lahko zagotavljamo tudi z razvijanjem pristopov, ki omogočajo aktivno udeležbo odraslih v izvajanju izobraževalnega ali učnega procesa.

Pri skupini odraslih Romov je tudi pomembno, da upoštevamo načelo demokratičnosti pri vključevanju v procese izobraževanja in učenja, pravičnost in strpnost, da spoštujemo raznolikost, odpravljamo predsodke in stereotipe, ki omejujejo dostop do izobraževanja in učenja odraslim Romom. Razvijati moramo dialog in medsebojno priznavanje, saj bomo le tako lahko tudi tej skupini odraslih zagotovili pravico do izobraževanja in pravico do učenja vse življenje.

V izobraževanju odraslih Romov je treba zagotoviti, da bodo programi (zlasti neformalnega izobraževanja) vsebinsko primerni potrebam odraslih Romov (princip integrativnosti) ter didaktično primerno zastavljeni in izvedeni.

4. REŠITVE: TEMELJNI POUDARKI, SPREMEMBE IN PREDLOGI IZVEDBE

4.1. Vrtci

Zgodnje vključevanje v vzgojno-izobraževalni sistem

Pri predšolski vzgoji je na ravni države osnovni cilj, da se čim več romskih otrok vključi v mešane vrtce (integrira). Cilj procesa vključevanja je integracija romskih otrok v predšolsko vzgojo v vrtcih vsaj dve leti pred pričetkom osnovne šole, tj. najpozneje s štirimi leti.

Namen integracije v vrtce je predvsem učenje jezika (tako slovenskega kot romskega) ter socializacija, ki posreduje izkušnje in vzorce, ki otroku omogočajo lažji vstop v osnovno šolo.

Da bi bilo mogoče doseči integracijo vseh otrok, mora pobudo v smislu analize stanja, koordinacije in podpore občinam ter kontinuiranega dela, da bi v vseh občinah dosegli ta cilj, prevzeti država na nacionalni ravni. Država bo najkasneje po sprejetju te strategije ustanovila posebno delovno skupino, ki opravlja to nalogo, dokler ne bo dosežen temeljni cilj: integracija romskih otrok v vrtce vsaj dve leti pred vstopom v osnovno šolo.

Država bo v sodelovanju z občinami in ustreznimi službami opravila analizo stanja vključenosti romskih otrok v vrtce ter program vključevanja romskih otrok v predšolsko vzgojo v vrtcih v nadaljnjih petih letih (2004-2009) po občinah. Program mora biti podroben, tako da zajame specifične in različne potrebe okolij.

V posameznih primerih, kjer je integracija romskih otrok v vrtec izven romskega naselja v tem trenutku nemogoča, naj se omogoči izvajanje predšolskih programov v romskih naseljih, katerih cilj pa je načrtni prehod v vrtec.

Romski pomočnik

Neznanje slovenskega jezika ter neuspešno integracijo otrok lahko odpravljamo oziroma ublažimo tudi z uvedbo romskega pomočnika, ki bo otrokom lahko pomagal prebroditi čustveno in jezikovno bariero.

Na ravni države je treba izdelati program uvajanja romskih pomočnikov v vrtce in v osnovno šolo. Pri tem naj bi ministrstvo sodelovalo z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve. Treba je prilagoditi pravni okvir, uvesti program izobraževanja zanje in zagotoviti finančna sredstva.

Narava dela romskega pomočnika je v predšolskem obdobju ter na začetku šolanja povsem drugačna kot kasneje. Delo romskega pomočnika bi zato veljalo pojmovati zelo fleksibilno, prilagajati se bo moralo konkretnemu programu dela in potrebam, ki jih bosta razvila posamezen vrtec oziroma šola. Naloga romskega pomočnika bo predvsem pomagati vzgojiteljici pri izvedbi programa, animirati starše k vključevanju v dejavnosti in pomagati pri odpravljanju strahu pred institucijo.

Romski pomočnik v vrtcu opravlja svoje delo na nivoju oddelka, vrtca ali šole ter romske skupnosti (podrobnosti so opisane v podpoglavju rešitev za osnovno šolo).

4.2. Osnovna šola

Romski jezik

V program devetletne osnovne šole se uvede pouk romskega jezika od prvega razreda naprej. Šola, v katero so integrirani romski otroci, ga obvezno ponudi, starši in otroci pa ga lahko izberejo (fakultativna raven).

Ta cilj je mogoče doseči postopno. Skupina, ki jo koordinira ministrstvo, bo izdelala program postopnega uvajanja romskega jezika v program osnovne šole.

Oblikovana bo delovna skupina za standardizacijo romskega jezika, katere naloga je koordinacija vseh aktivnosti pri pripravi slovarja, slovnice, nabora besedil in učnega načrta za pouk romskega jezika (oblik romskega jezika, ki so v uporabi v Sloveniji).

Slovenski jezik

V programu devetletne osnovne šole je treba na šolah in v oddelkih, ki imajo vključene romske učence, posebno pozornost posvetiti učenju slovenskega jezika, ki je zanje drugi jezik. Delovna skupina predlaga, da se izdela dodatna navodila za izvajanje učnega načrta za slovenščino za romske učence (npr. prilagoditev didaktike in metode poučevanja itd.) s ciljem, da se v končni fazi dosežejo isti standardi znanja.

Zato je treba kontinuirano organizirati doizobraževalne programe za učitelje, ki poučujejo v takih oddelkih.

V raziskavo glede specifik poučevanja slovenskega jezika za romske učence in v programe doizobraževanja učiteljev (stalno strokovno spopolnjevanje) se vključi tudi

strokovnjake, ki se ukvarjajo s poučevanjem slovenskega jezika kot tujega ali drugega jezika (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani).

Veljalo bi povezati znanje strokovnjakov, ki se ukvarjajo s poučevanjem slovenskega jezika kot tujega ali drugega jezika (Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani), in skupine strokovnjakov, ki razvijajo specialno metodiko poučevanja slovenskega jezika za romske učence v predšolskem in v šolskem obdobju.

Vsi dokumenti s tem v zvezi morajo biti pripravljene v skladu z načelom, da romski učenci kot etnična skupina niso učenci s posebnimi potrebami in da lahko dosežejo enake izobrazbene standarde kot ostali. "Prilagoditev" nikakor ne sme biti znižanje zahtevnosti pri doseganju standardov znanja.

Romska kultura, zgodovina in identiteta

Učni načrti za vse

Možnost realizacije ciljev npr. multikulturalnosti prek vsebin, ki seznanjajo učence z romsko kulturo, zgodovino in identiteto (tako kot z vsemi ostalimi kulturami, ki bogatijo slovenski prostor), mora biti omogočena oziroma dana vsem. Učni načrti obstoječih predmetov so ciljno naravnani, kar pomeni, da je mogoče že v njihovem okviru vključevati romsko kulturo v posamezne predmete.

Šole z vključenimi učenci Romi

V šolah, kjer so romski učenci, je treba dosledno omogočiti realizacijo zgoraj navedenih ciljev, ki zagotavljajo poznavanje romske kulture, zgodovine in identitete.

To je mogoče izvajati na več načinov: pri pouku romskega jezika (fakultativno), pri pouku vseh drugih predmetov, pri izvedbi različnih šolskih aktivnosti ter s skrbjo za šolsko klimo, ki izraža sprejemanje romskih učencev, jih postavlja v enakopraven položaj in odpravlja predsodke. V ta namen je treba pripraviti dodatna izobraževanja in priročnike za učitelje ter učna gradiva.

Posebnosti pri oblikah organizacije

Normativi in standardi

Normativi naj ne bi bili manj ugodni od sedaj veljavnih (21 učencev oziroma 16 učencev v dvojezičnih osnovnih šolah v oddelku, kjer so vključeni najmanj 3 romski učenci). V skladu z uvajanjem romskega pomočnika bo treba izdelati normativ tudi zanj.

Na ravni države je treba izdelati program uvajanja romskih pomočnikov v osnovno šolo (podobno velja za vrtce). Pri tem naj bi ministrstvo sodelovalo z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve. Treba je prilagoditi pravni okvir, uvesti program izobraževanja zanje in zagotoviti finančna sredstva.

Individualizacija in diferenciacija

Program devetletne osnovne šole omogoča individualizacijo in uvaja diferencirane oblike pouka. Velja temeljno pravilo, da šole tudi pri vključevanju romskih otrok uporabljajo **obstoječe možnosti individualizacije in diferenciacije**. Uporabljajo se *zgolj* tiste oblike, ki so zakonsko že predpisane: individualizacija, v prvem triletju notranja diferenciacija, od 4. do 7. razreda fleksibilna diferenciacija, v 8. in 9. razredu nivojski pouk.

Ob tem se priporoča, da ministrstvo šolam z učenci Romi še naprej priznava dodatne pedagoške ure za izvedbo dopolnilnega in dodatnega pouka ter individualizacijo.

Pri vključevanju romskih otrok v osnovno šolo se ne uporablja oblik, ki segregirajo ali bi vodile v segregacijo. Cilj je integracija, ki jo je treba izvajati od vstopa v šolo naprej.

Integracija je tudi po izkušnjah iz slovenskih šol bolj učinkovita, če se romskih učencev ne združuje v homogenizirane skupine. Šola mora razporediti učence Rome po oddelkih, če je več oddelkov posameznega razreda. Če je v nekem kraju več šol, naj obiskujejo tisto šolo, ki jim je najbližje. Drugače rečeno, romskih učencev naj ne bi koncentrirali v eni šoli, če sta v določenem kraju dve ali več šol.

Diferenciacija pouka za romske otroke, ki bi se trajno izvajala tako, da bi učence poučevali denimo matematiko in slovenski jezik v drugi učilnici, posebej če gre za uporabo prirejenih gradiv na podlagi minimalnih standardov znanja, uvaja segregacijo, ki pripelje do zniževanja standardov znanja. Vnaprejšnje pristajanje na zniževanje standardov ne rešuje problemov šolanja romskih otrok. Oblike, ki segregirajo, četudi so lahko na kratek rok učinkovite, so v vsakem primeru lahko le začasne rešitve. Trajno postavljeni cilj mora biti enakost možnosti pri doseganju standardov znanja in rešitve z okrepljeno pomočjo za doseganje le-teh.

Romski pomočnik

Tudi za osnovno šolo velja, da neznanje slovenskega jezika ter neuspešno integracijo otrok lahko odpravljamo oziroma ublažimo tudi z uvedbo romskega pomočnika, ki bo otrokom lahko pomagal pri vključevanju v institucijo.

Na ravni države je treba izdelati program uvajanja romskih pomočnikov v osnovno šolo. Treba je prilagoditi pravni okvir, uvesti program izobraževanja zanje in zagotoviti finančna sredstva. Pri tem naj bi ministrstvo sodelovalo z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve.

Romski pomočnik v šoli (ali v vrtcu) opravlja svoje delo na nivoju oddelka, šole (ali vrtca) ter romske skupnosti.

1. Oddelek

Romski pomočnik dela skupaj v timu z vzgojiteljico, pomočnico vzgojiteljice ali učiteljico in učiteljico v podaljšanem bivanju. V timu sodeluje pri načrtovanju dela in pri analizi opravljenega dela. Na osnovi dogovorov v timu se vključuje v vse dejavnosti, ki potekajo v oddelku. Pomaga otrokom pri premagovanju jezikovnih barier, prevaja otrokom, vzgojiteljici oziroma učiteljici, pa tudi staršem. Po navodilih vzgojiteljice oziroma učiteljice pomaga otrokom v procesu učenja. S pomočjo vzgojiteljice oziroma učiteljice skrbi, da so v oddelku prisotni elementi romske kulture, ter spodbuja dvojezično kulturo v oddelku. Zagotavlja, da vzgojiteljica oziroma učiteljica dobi informacije, ki jim jih romski starši želijo sporočiti.

2. Šola oziroma vrtec

Vključuje se v vsa strokovna in druga srečanja, kamor se vključuje vzgojiteljica oziroma učiteljica oddelka in kjer obravnavajo dogajanja v njegovem oddelku, npr. roditeljski sestanki, timski sestanki, konference ipd. Predstavlja vez med romsko skupnostjo in starši ter vrtcem in šolo. Posreduje informacije vzgojiteljici, učiteljici oziroma vodstvu vrtca ali šole, ki so z vidika medsebojnega sodelovanja in organizacije dela v vrtcu in šoli potrebne (npr. kako poteka prevoz otrok v vrtec ali šolo, kako se otroci zjutraj zbirajo, ali obstajajo zdravstveni problemi v skupnosti ipd.). Vključuje se v vsa izobraževanja, ki zadevajo delo v oddelku.

3. Romska skupnost

Vključuje se v dejavnosti v romski skupnosti, ki so namenjene izboljšanju odnosov med romsko skupnostjo in vrtcem oziroma šolo. Organizira dejavnosti v romski skupnosti, s katerimi bo povišal obisk vrtca oziroma šole. Starše obvešča o vsakodnevnih dogajanjih v vrtcu in šoli, prebira pisne informacije iz vrtca in šole, deli informacije med starše, redno posreduje, če otroci ne prihajajo v vrtec in šolo. Zbira mnenja in predloge staršev. Pomaga staršem pri komuniciranju z vzgojiteljico oziroma učiteljico ter vodstvom vrtca ali šole. Tesno sodeluje s predstavniki romskih in drugih organizacij, ki so s svojimi programi aktivne v skupnosti.

V višjih razredih osnovne šole pa tudi kasneje v srednji šoli **romski pomočnik** opravlja predvsem koordinacijo med šolo in učitelji ter romsko skupnostjo in starši (v ta proces pa bi veljalo aktivno vključiti tudi romske učence). Romski pomočnik tesno sodeluje v timu strokovnih delavcev na šoli in z vodstvom šole.

Romski pomočnik povezuje aktivnosti v šoli z življenjem v romski skupnosti. Poskrbeti mora za vsakodnevno prisotnost romske kulture in jezika na nivoju šole (ne le ob proslavah), pri tem mu morajo pomagati vsi učitelji na šoli. Analizira potrebe romske skupnosti glede izobraževanja otrok in mladine in svoja zapažanja posreduje šoli, ki na tej osnovi skupaj z njim podrobneje prouči problematiko in pripravi konkretne ukrepe. Romski pomočnik pomaga vzpostavljati odnose z romskimi starši, pomaga staršem pri komunikaciji z učitelji in vodstvom šole pa tudi z drugimi starši. Po potrebi prenaša nujne informacije med starši in šolo. Skrbi, da starši prejmejo pisne informacije s strani šole in jim jih po potrebi prevaja.

Romski pomočnik pomaga posameznim otrokom in mladostnikom, ko imajo v šoli ali doma težave. Otroka napoti k osebi na šoli, ki mu lahko strokovno pomaga.

Romski pomočnik tesno sodeluje z romskimi in neromskimi organizacijami in posamezniki, ki izvajajo različne programe v romski skupnosti. Skrbi za njihovo povezovanje in za vključevanje otrok in mladostnikov vanje. S pomočjo strokovnih delavcev na šoli zbira informacije o možnosti izobraževanja in zaposlovanja v okolju in jih posreduje romski skupnosti.

Materialni pogoji

Priporoča se, da ministrstvo še naprej finančno podpira pobude šol za izvajanje dodatnih oblik vzgojno-izobraževalnega dela z učenci Romi, ki pospešujejo njihovo socializacijo in integracijo v kulturo okolja: podaljšano bivanje, raziskovalni tabori, šola v naravi, interesne dejavnosti ipd.

Ministrstvo naj poleg dodatne strokovne pomoči po potrebi dodatno širi tudi sistemizacijo delovnih mest na področju svetovalnega dela, z mesti za romske pomočnike (lahko tudi s finančno pomočjo v sodelovanju z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve), na področju kuhanja in čiščenja.

Ministrstvo naj še naprej zagotavlja dodatna sredstva za subvencioniranje šolske prehrane za učence Rome.

Ministrstvo naj še naprej namenja dodatno finančno pomoč osnovnim šolam za učence Rome za pokrivanje stroškov šolskih potrebščin, učnih pripomočkov, prevozov in vstopnin za kulturne, naravoslovne in športne dni ipd. (sedaj 1.240 SIT mesečno na učenca Roma).

Ministrstvo naj še naprej zagotavlja štipendije študentom Romom, ki se bodo vpisali v pedagoško smer študija, v okviru razpisa štipendij za pedagoške poklice.

Vzpostavljanje zaupanja v šolo in odpravljanje predsodkov

Šole z vključenimi učenci Romi izdelajo poseben načrt in izvajajo aktivnosti komuniciranja in sodelovanja s starši otrok Romov. Cilj, ki naj bi ga dosegli s tem sodelovanjem, je vzpostavitev zaupanja v šolsko institucijo pri romskih starših in učencih.

Šole z vključenimi učenci Romi morajo na začetku vsakega šolskega leta izdelati lastni načrt zaznavanja in kontinuiranega odpravljanja stereotipov in predsodkov. Načrt mora vključevati občasne medletne evalvacije izvajanja, pri čemer je odgovornost za izvajanje tako pri ravnatelju kot pri učiteljih.

Učenci s posebnimi potrebami

Romski učenci so lahko učenci s posebnimi potrebami, kadar sodijo v eno od opredelitev učencev s posebnimi potrebami, ki jo vpeljuje *Zakon o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami*. Kot etnična skupina pa romski učenci niso učenci s posebnimi potrebami.

V skladu z zakonodajo in novimi podzakonskimi akti (iz leta 2003), ki urejajo področje učencev s posebnimi potrebami, je treba posebno pozornost posvetiti usmerjanju učencev Romov v posamezne programe. Učenčeva šolska neuspešnost, ki izvira iz neznanja jezika ali specifičnosti romske kulture, ne more biti osnova za usmerjanje otrok v programe z nižjim izobrazbenim standardom. Treba je ponovno proučiti instrumente, na podlagi katerih se oblikujejo strokovna mnenja za usmerjanje teh otrok.

Razvijanje mreže šol

Šolam, ki vključujejo večje število romskih učencev, je treba zagotoviti možnost izmenjave izkušenj in dobre prakse. Ob sodelovanju z ustreznimi institucijami (Zavod za šolstvo) je treba razviti t. i. mrežo šol, v okviru katere bo taka izmenjava pedagoških izkušenj zagotovljena.

Podpora z razvojnimi in raziskovalnimi projekti

Ministrstvo naj še naprej podpira raziskovalne in razvojne projekte, ki podpirajo ukrepe v skladu s to strategijo.

4.3. Srednje šolstvo

Oblike učne pomoči

Dijakom Romom, ki imajo učne težave, bi bilo treba omogočiti različne oblike učne pomoči (npr. dopolnilni pouk). Za vsakega dijaka Roma, ki rabi učno pomoč, bi bilo treba izdelati individualni program učne pomoči, iz katerega bi bilo razvidno, pri katerih predmetih je potrebna učna pomoč, koliko ur bo dijak deležen učne pomoči in katere oblike dela bo učitelj uporabljal. Učna pomoč bi obvezno potekala v šoli in bi jo vodili učitelji, ki dijake poučujejo.

V primeru, ko je v programe srednjega izobraževanja vpisano na eno šolo več dijakov Romov, šola organizira za njih učno pomoč. Učna pomoč poteka skozi celo šolsko leto, in sicer individualno ali po skupinah, ki se oblikujejo glede na programe, poklice in predmetna področja.

Dostopnost do izobraževanja - zagotavljanje možnosti za bivanje v dijaškem domu

Dijaki Romi le izjemoma bivajo v dijaškem domu v času svojega srednješolskega izobraževanja. Država bi morala razviti mehanizme, s katerimi bi zagotavljala večjo dostopnost do izobraževanja.

Izobraževanje učiteljev

V programe stalnega strokovnega spopolnjevanja učiteljev poklicnih in strokovnih šol je treba vključiti strokovne teme s področja metodike poučevanja. Poudarek naj bi bil na poučevanju dijakov, ki imajo učne težave, med katere vsekakor sodi tudi veliko število dijakov Romov.

4.4. Odrasli

Na področju izobraževanja odraslih Romov se pri opredelitvi ciljev izobraževanja sledi kratkoročnim in dolgoročnim ugotovljenim potrebam te ciljne skupine, ki izhajajo tudi iz značilnosti in razvojnih možnosti okolja, kjer živijo, in ciljem, opredeljenim v *Nacionalnem programu izobraževanja odraslih do leta 2010* (v nadaljevanju NPIO), katerega predlog je bil pred kratkim sprejet na Vladi RS (predlog, junij 2003).⁴

V skladu s tem bo posebna pozornost namenjena:

1. splošnemu izobraževanju in učenju odraslih Romov (prvo prednostno področje NPIO),
2. izobraževanju odraslih Romov za dvigovanje izobrazbene ravni (drugo prednostno področje NPIO),

---

⁴ V predlog *Nacionalnega programa izobraževanja odraslih v Republiki Sloveniji do leta 2010* je zapisano, da so temeljni cilji izobraževanja odraslih naslednji: zviševati splošnoizobraževalno raven odraslih, dvigniti izobrazbeno raven, pri čemer je 4-letna srednja izobrazba temeljni izobrazbeni standard, povečati zaposljivost in povečati udeležbo odraslih v vseživljenjskem učenju. Vsi štirje cilji temeljijo na prioritetah, zapisanih v strateških nacionalnih dokumentih (večino za obdobje do leta 2006), in morajo biti izhodišče tudi za določanje ciljev izobraževanja odraslih Romov v Republiki Sloveniji (NPIO 2003, str. 3-4).

3. izobraževanju in usposabljanju odraslih Romov za razvoj delovne sile (tretje prednostno področje NPIO).

Vsebina izobraževalne ponudbe

Splošni neformalni programi za odrasle

V ospredju morajo biti programi, v katerih je poudarek na pridobivanju funkcionalnega znanja za udeležanje državljanstva, na posameznikovem celostnem razvoju, sobivanju z drugimi, osebni ustvarjalnosti, skrbi in odgovornosti za lastno zdravje, romski kulturi in zgodovini, ...

Javno veljavni programi neformalnega izobraževanja

- Projektno učenje za mlajše odrasle – PUM
- Usposabljanje za življenjsko uspešnost – MOST DO IZOBRAZBE
- Programi družinske pismenosti za odrasle – Usposabljanje za življenjsko uspešnost – BEREMO IN PIŠEMO SKUPAJ

Programi splošnega neformalnega izobraževanja in učenja odraslih

Programi naj bi se osredotočali predvsem na:

- področje temeljnih spretnosti in splošne razgledanosti,
- področje socialnokulturnega delovanja,
- področje zdravstvene preventive,
- področje romske kulture.

Obstajajo nekatere vrste programov, ki jih je mogoče ustrezno prilagoditi potrebam ciljne skupine odraslih Romov. To so zlasti: neformalni splošnoizobraževalni programi za odrasle, programi za dvigovanje ravni pismenosti in drugih temeljnih spretnosti (Beremo in pišemo skupaj, Šola za starše, študijski krožki). Posebno pozornost bi bilo treba nameniti razvoju študijskih krožkov kot obliki izobraževanja odraslih, ki jo je mogoče relativno hitro prilagoditi potrebam. Razvijati bi bilo smiselno preventivne zdravstvene programe, programe za pridobivanje temeljnih veščin in spretnosti (podjetništvo, sporazumevanje, računalništvo, tuji jeziki, slovenščina). Za potrebe romske skupnosti pa bi bilo treba prilagoditi tudi obstoječe programe za pomoč odraslim pri vključevanju v izobraževanje (PUM, Most do izobrazbe).

Izobraževanje za zviševanje izobrazbene ravni odraslih

Odraslim Romom je nujno zagotoviti različne oblike in možnosti za pridobivanje oz. dokončanje:

- osnovnošolske izobrazbe,
- nižje poklicne, srednje poklicne, strokovne oz. splošne izobrazbe in
- višje strokovne izobrazbe.

Izobraževanje in usposabljanje za razvoj delovne sile

V programih tega področja je poudarek na izobraževanju in usposabljanju za razvoj delovne sile, hkrati pa vsebuje tudi programe, ki so namenjeni pridobivanju, razvijanju in posodabljanju spretnosti in kompetenc za prilagajanje in usmerjanje socialno-ekonomskega in tehnološkega razvoja ter ključnih kompetenc za prihodnost.

Prednostna skupina: v programih za dvig izobrazbene ravni in usposabljanje za razvoj delovne sile so prednostna skupina mlajši odrasli Romi, stari od 15 do 26 let, in starostna skupina od 27 let do 49 let brez temeljne izobrazbe in usposobljenosti.

Dejavnosti, potrebne za izvajanje izobraževanja

Svetovalno omrežje v lokalnih okoljih, kjer živijo Romi

Razvito svetovalno omrežje ima zelo pomembno vlogo pri motiviranju odraslih Romov za vključevanje v izobraževanje in povečevanje njihove vključenosti v izobraževanje in učenje. V Sloveniji že delujejo Svetovalna središča, ki povezujejo svetovalne dejavnosti na področju izobraževanja, trga dela in drugih specifičnih področjih, ki so pomembna za razvoj človeških virov v posameznih okoljih in področjih. Med njihove naloge je smiselno še posebej umestiti razvoj informiranja in svetovanja za potrebe ciljne skupine Romov.

Vloga svetovalnih središč za izobraževanje odraslih pri koordinaciji izobraževanja odraslih Romov: V koncept (model) dela vseh lokalnih svetovalnih središč za izobraževanje odraslih v Sloveniji smo zapisali, da dostop do znanja, poznavanje možnosti za izobraževanje in učenje, kako se učimo učiti in načrtovati svoje vseživljenjsko učenje, lahko odraslim približamo z organizirano in celostno informativno-svetovalno dejavnostjo kot podporno dejavnostjo izobraževanju in učenju odraslih. Informacije in svetovanje odraslim najbolj približamo, če je ta dejavnost organizirana v okolju, kjer živijo (o tem govori tudi 5. sporočilo *Memoranduma o vseživljenjskem učenju*, 2000). Za uresničitev cilja "vsem odraslim zagotoviti kakovostno, strokovno in celostno informiranje ter svetovanje" pa lokalna svetovalna središča v svojem okolju povezujejo čim več ponudnikov svetovalnih in izobraževalnih storitev za odrasle ter organizacij, ki načrtujejo ali izvajajo strategijo razvoja človeških virov v lokalnem okolju, z delovanjem t. i. lokalne svetovalne mreže za izobraževanje odraslih.

Lokalni koordinatorji za izobraževanje Romov

Na območjih, kjer je romska skupnost prepoznavna in se sooča s težavami pri vključevanju v izobraževanje in zaposlovanje, je nujno sodelovanje in povezovanje vseh, ki lahko s svojim delovanjem prispevajo k reševanju romske tematike.

Romski koordinator za izobraževanje odraslih

V mnogih okoljih je romska skupnost odrinjena na obrobje, zaprta in prepuščena sama sebi. Pogosto slabe izkušnje z nedavnim izobraževanjem in nezaupanje v institucije pripomorejo k posameznikovi odločitvi, da se izobraževanja odraslih ne bo udeleževal. Odrasli Romi, predvsem ženske, redko pridejo v stik z izobraževalci, zato mnogi ostajajo brez

informacij o možnostih za učenje in izobraževanje. Ker so romske skupnosti do prišlekov nezaupljive, je romski koordinator v vlogi povezovalca različnih institucij oz. okolja in romske skupnosti in posameznikov. Predlagamo, da se delovno mesto romskega koordinatorja omogoči v obliki programa javnega dela ali podobne zaposlitve. Na področjih, kjer je koncentracija romskega prebivalstva večja (Dolenjska, Prekmurje in Maribor), bi bilo smiselno razmisliti o posebnih svetovalnih središčih za Rome.

Posebnosti pri oblikah organizacije

Normativi in standardi: Predlagamo, da se za programe za pridobitev izobrazbe, v katere so vključeni odrasli Romi, določi posebne normative in standarde za število udeležencev v skupini, število ur, ki so namenjeni svetovalnemu delu, ter omogoči individualno izobraževalno delo, kadar gre za opismenjevanje odraslih Romov, ki niso bili nikoli vključeni v šolski sistem.

Brezplačnost izobraževanja: V izobraževanju odraslih velja načelo tretjinskega financiranja programov, ki pa v praksi zaradi odsotnosti sredstev lokalne skupnosti in prispevka udeležencev pomeni izvedbo programov z 1/3 predvidenih sredstev. Za programe izobraževanja odraslih Romov je nujno zagotoviti več sredstev iz državnega proračuna ali lokalne skupnosti, saj je možnost brezplačne udeležbe v programih pogoj, da se bodo Romi vanje sploh pripravljene vključiti.

Učna pomoč za udeležence programov za pridobitev izobrazbe: Vsem odraslim, ki se vključujejo v programe za pridobitev izobrazbe, je treba zaradi šibkega predznanja, ki je pogosto tudi posledica prilagajanja izobrazbenih standardov v rednih izobraževalnih programih, zagotoviti brezplačno učno pomoč (do sedaj je bila za BO omogočena v obliki programa javnega dela Učna pomoč brezposelnim, vključenim v izobraževanje).

4.5. Sodelovanje MŠZŠ z drugimi sektorji

Ministrstvo se bo za reševanje vprašanj, ki presegajo problematiko izobraževanja, vendar pa na izobraževanje vplivajo, povežalo z drugimi resornimi ministri, predvsem z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve in Ministrstvom RS za zdravje.

Ministrstvo bo sodelovalo z Ministrstvom RS za delo, družino in socialne zadeve predvsem na naslednjih področjih:

- možnosti za prejemanje socialnih in družinskih pomoči v funkcionalni obliki,
- štipendiranje,
- programi javnih del v povezavi z izobraževanjem,
- programi usposabljanja za poklice.

Ministrstvo bo sodelovalo z Ministrstvom RS za zdravje predvsem na naslednjih področjih:

- priprava preventivnih programov,
- priprava izobraževalnih programov za medicinske sestre in patronažno službo,
- pregled in morebitne dopolnitve zakonskih podlag za vodenje potrebnih evidenc,
- sofinanciranje raziskav o povezavi med načinom življenja, zdravjem in izobraževanjem,
- vzpodbujanje diplomskih in podiplomskih nalog v zvezi z zdravjem in promocijo zdravja pri Romih.

Posebna delovna skupina, sestavljena iz predstavnikov vseh treh ministrstev, pregleda možnosti za sodelovanje in pripravi predlog za skupne aktivnosti. Po potrebi se k sodelovanju pritegnejo tudi druga ministrstva.

Ministrstvo se bo pri konkretnih aktivnostih povezovalo tudi z drugimi ustanovami (Zavod RS za šolstvo, Center RS za poklicno izobraževanje, Andragoški center RS, Inštitut za varovanje zdravja, Zavod za zdravstveno varstvo RS, Zavod za zaposlovanje RS, Gospodarska zbornica Slovenije, Obrtna zbornica Slovenije itd.).

Zveza Romov je sodelovala pri celotni pripravi strateškega dokumenta za izobraževanje Romov, in sicer po ravneh vzgojno-izobraževalnega sistema – vključevanje otrok v vrtce, osnovne šole, srednje šole in fakultete kakor tudi izobraževanje odraslih. Zveza Romov Slovenije bo sodelovala pri poučevanju in učenju romskega jezika, zgodovine in kulture, pri pripravi gradiv in pri vseh drugih oblikah in načinih izobraževanja (šole, srednje šole, fakultete in druge izobraževalne ustanove).

4.6. Statistični podatki

Vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje potrebuje posebno pozornost, zato bi bilo treba v akcijskem načrtu natančno opredeliti podatkovno bazo, na podlagi katere bi bilo mogoče spremljati uresničevanje strategije, zapisane v tem dokumentu.

4.7. Spremljanje in "monitoring"

Po sprejetju strategije je predvidena priprava nacionalnega akcijskega načrta s konkretnimi nosilci in roki posameznih aktivnosti, v katerem bodo operacionalizirane zgoraj predstavljene rešitve. Treba bo oblikovati delovne skupine, ki bodo pripravile program vključevanja romskih otrok v vrtce, vključevanja romskega jezika, kulture, zgodovine in identitete v učne načrte, pouka slovenščine v prvih treh razredih osnovne šole, normative, program uvajanja romskega pomočnika v vrtce in šole, doizobraževalne programe za strokovne delavce itd.

Delovna skupina predlaga, da se problematika vključevanja Romov sistematično vključi v spremljanje, ki ga izvaja Zavod RS za šolstvo, in v evalvacijske študije.

PRILOGE

DEMOGRAFSKA PODOBA ROMSKE SKUPNOSTI NA DOLENJSKEM⁵

Naseljenost Romov na Dolenjskem je neenakomerna in nikjer ne predstavlja "pomembne" etnične skupnosti, ampak bolj socialno skupino ljudi s svojo specifično problematiko, ki je odvisna predvsem od delovanja lokalnih skupnosti, njihovih materialnih možnosti in splošnega razumevanja romske problematike.

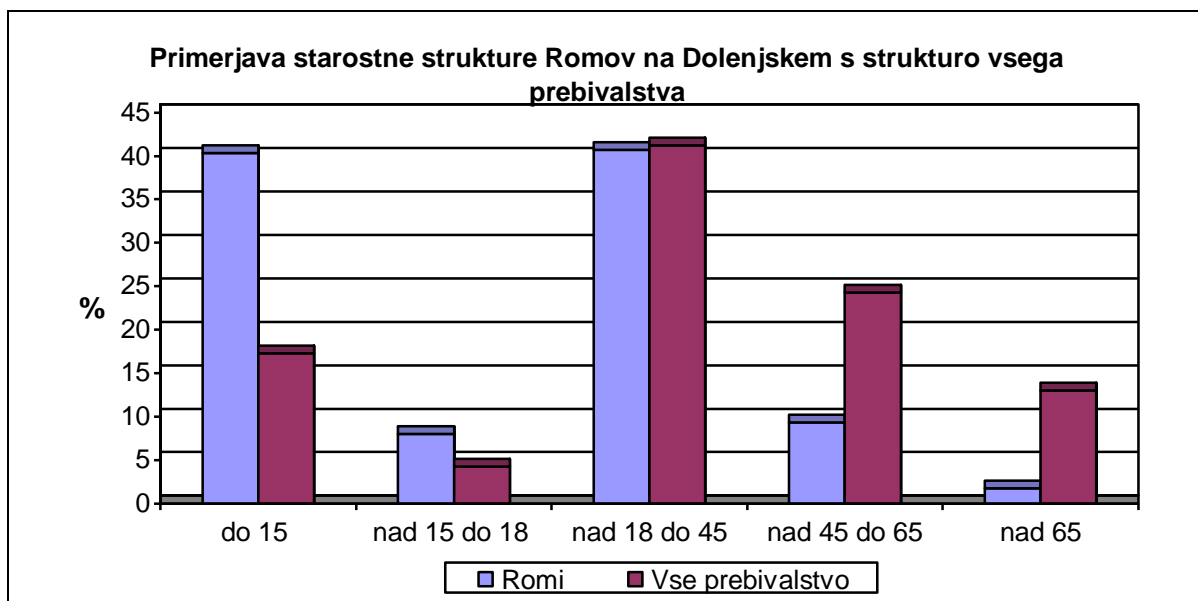
ROMI PO STAROSTI IN SPOLU NA OBMOČJU DOLENJSKE

Starost Občina, UE	0-6 let	7-14 let	15-17 let	18-44 let	45-64 let	nad 65 let	Skupaj	Ženske
Ob. Novo m.	197	149	67	290	62	6	771	378
Ob. Šentjernej	34	35	10	54	6	3	142	73
Ob. Škocjan	38	31	8	45	4	-	126	61
UE Novo m.	269	215	85	389	72	9	1039	512
UE Metlika	58	52	16	101	14	3	244	116
Ob. Črnomelj	99	77	50	255	81	13	575	279
Ob. Semič	26	36	13	76	22	9	182	99
UE Črnomelj	125	113	63	331	103	22	757	378
UE Trebnje	33	39	16	93	20	5	206	
SKUPAJ	485	419	180	914	209	39	2246	

Vir: Smerdu, F., Giodani, J., "Romi na območju ZRSZ OS Novo mesto in ukrepi za razreševanje njihovega težavnega položaja na trgu dela", 2003.

Po zadnjih podatkih živi na območju dolenjske regije 2.246 Romov. Aktivnih oseb v starosti od 15 do 65 let je 1.303 oziroma 58,0 %, otrok do starosti 15 let je 904 oziroma 40,2 % in starejših Romov od 65 let je 39 oziroma 1,7 %.

⁵ Demografski opis romske skupnosti na Dolenjskem podajamo kot ilustracijo stanja, o drugih območjih ni tovrstnih podatkov.

Vir: Smerdu, F., Giodani, J., *nav. delo*.

Primerjava starostne strukture Romov na Dolenjskem s strukturo vsega prebivalstva Slovenije kaže na bistven razkorak v posameznih deležih. Skoraj enak procentni delež je samo od 18 do 45 let (Romi 40,7 %, vse prebivalstvo R Slovenije 41,2 %). Delež vseh otrok do 15. leta je 17,3 %, medtem ko je delež otrok Romov 40,3 %. Tudi delež mladostnikov od 15. do 18. leta je pri Romih enkrat večji (vse prebivalstvo 4,2 %, Romi 8,0 %). Izrazito velika razlika pa je v deležu starejših nad 65 let (Romov je samo 1,7 %, vsega prebivalstva pa 13,0 %).

ZAPOSLOVANJE

Na območju Dolenjske prevladuje ocena, da je razreševanje težavnega položaja Romov na trgu dela med temeljnimi vprašanji celotne družbene integracije Romov. Vprašanje njihove zaposlenosti ni le nujen pogoj za zagotavljanje osnovnih eksistenčnih možnosti, temveč tudi eden od osnovnih pogojev za izboljšanje njihovega celotnega družbeno-ekonomskega položaja.

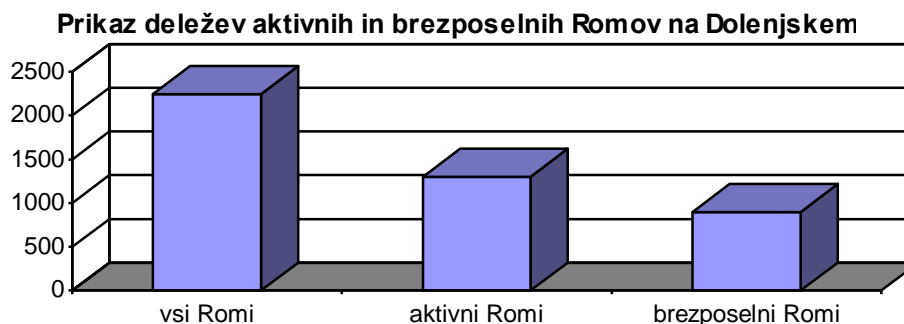
Romi na Dolenjskem se preživljajo:

- iz redne zaposlitve 13 %
- iz priložnostne oz. sezonske zaposlitve 25 %
- iz neorganizirane zaposlitve (nabiranje surovin, zelišč, ...) 41 %
- iz pomoči (otroški dodatek, denarno socialna pomoč, dodatek iz naslova brezposelnosti, ...) 74 %
- drugi viri (Rdeči križ, Karitas) 13 %
- na družbeno nesprejemljive načine (kraja, prosjačenje) 6 %

(Vir: Okoren, H., *Romi v Sloveniji*, diplomska naloga)

Politika zaposlovanja Romov je ena od poti za reševanje socialno-ekonomskega položaja Romov, prav gotovo pa ne more biti edini način. Nujen je sistemski pristop in skupno delovanje vseh, povezana v celovit projekt razreševanja romskega vprašanja.

Glede na starostno strukturo se bo po oceni v prihodnjih letih povprečno letno 60 Romov uvrstilo med aktivno prebivalstvo, okoli 20 pa jih bo iz te skupine izločenih.

Vir: Smerdu, F., Giodani, J., *nav. delo*.

Na podlagi podatkov območnih služb Zavoda RS za zaposlovanje ugotavljamo, da je velika večina Romov, starejših od 15 let, prijavljena na Zavodu RS za zaposlovanje. Vodeni so v evidenci BO kot iskalci zaposlitve, čeprav mnogi to v resnici niso. Razlog številnih prijav na Zavodu RS za zaposlovanje je v *Zakonu o spremembah in dopolnitvah Zakona o socialnem varstvu (Uradni list RS, št. 26/01)*, ki se je začel uporabljati 1. septembra 2001 in določa pogoje, pod katerimi upravičencu pripada denarna socialna pomoč za čas bivanja v Republiki Sloveniji v višini, ki omogoča preživetje. Upravičenci do denarno socialne pomoči so osebe, ki zase in za svoje družinske člane sredstev v višini minimalnega dohodka ne morejo zagotoviti iz razlogov, na katere niso mogle oz. ne morejo vplivati in so izčrpale vse druge možnosti za pridobitev sredstev za preživetje. Pogoj za prejemanje denarno socialne pomoči je vpis v evidenco brezposelnih oseb. Vsi prejemniki denarno socialne pomoči se ob podpisu pogodbe obvežejo, da se bodo vključevali v različne oblike izobraževanja in aktivnega iskanja zaposlitve, sicer se jim denarno socialna pomoč lahko ukine.

Delež brezposelnih Romov se v skupni brezposelnosti povečuje v vseh skupnostih, kjer Romi živijo. Ocenjujemo, da ima kar 95 % odraslih brezposelnih Romov I. stopnjo izobrazbe, večinoma nedokončano osnovno šolo, kar pomeni, da so praktično nepismeni in kot taki za trg dela izrazito nezanimivi. Problematika tako postaja vedno bolj pereča. Delodajalci se redko odločajo za zaposlovanje Romov, pa še te zaposlitve običajno ne trajajo dolgo.

Nizka izobrazbena raven Romov v kombinaciji z drugačnimi življenjskimi navadami in pogoji ne omogoča enostavnih rešitev. Delež osnovnošolskih otrok, ki končajo osnovno šolo, je v končnem odstotku še vedno nizek, kar vpliva na potrebe po izobraževanju odraslih Romov.

Kot oblika zaposlitve se najpogosteje pojavljajo javna dela, iz katere so Romi le redko prešli v zaposlitev. Programi javnih del za Rome so največkrat obsegali urejanje in čiščenje romskih naselij, čiščenje odlagališč odpadkov, gradnjo stanovanjskih hiš, vzdrževanje cest in drugih javnih površin ter podobno. Sistem denarno socialnih pomoči v zadnjem času negativno vpliva na vključevanje v javna dela in zaposlitev, saj je državna podpora v primerjavi s plačo sorazmerno visoka.

Večini romskih družin predstavlja denarno socialne pomoči edini vir dohodka. Poleg DSP uveljavljajo v Centrih za socialno delo tudi družinske prejemke (starševski dodatek, pomoč za opremo novorojenca), otroški dodatek (polni otroški dodatek znaša za prvega otroka 18.870 SIT, za drugega 20.760 SIT, za tretjega in vse naslednje pa 22.670 SIT) in dodatek za veliko družino.

STATISTIKA

Tabela 1: Prebivalci, ki so se po narodni pripadnosti opredelili za Rome (občine, Slovenija, Popis 2002) ¹⁾

Občina	Narodno opredeljeni za Rome
SLOVENIJA	3246
Maribor	613
Novo mesto	562
Murska Sobota	439
Ljubljana	218
Puconci	137
Kočevje	127
Šentjernej	98
Metlika	90
Lendava/Lendva	86
Tišina	86
Črnomelj	85
Črenšovci	63
Cankova	56
Rogašovci	51
Ribnica	49
Semič	47
Brežice	42
Krško	37
Velenje	34
Turnišče	29
Ivančna Gorica	27
Miklavž na Dravskem polju	25
Beltinci	23
Jesenice	21
Hoče-Slivnica	19
Lenart	16
Trebnje	16
Starše	14
Kranj	12
Kuzma	10
Slovenska Bistrica	10
Druge	104

1) Prikazane so samo občine z največjim številom tako opredeljenih oseb.

Vir: Statistični urad RS, 2003

Tabela 3: Število romskih učencev v osnovnih šolah v šolskem letu 2002/2003

Občina	Šola	1. razred 9-l.	2. razred 9-l.	3. razred 9-l.	4. razred 9-l.	1. razred	2. razred	3. razred	4. razred	5. razred	6. razred	7. razred	8. razred	7. razred 9-l.	8. razred 9-l.	9. razred 9-l.	SKUPAJ
		št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	št. Romov	
Beltinci	OŠ Beltinci	1				6	3	8	1	1							20
Brežice	OŠ Cerklje ob Krki					1	8	1		2	2						14
Cankova	OŠ Cankova					3	4	4	4	4	3	3	4				29
Celje	OŠ Lava Celje							1			1						2
Črenšovci	OŠ Franceta Prešerna Črenšovci					6	6	4	3					4	1	1	25
Črnomelj	OŠ Mirana Jarca Črnomelj					9	9	5	2	9	6	4	2				46
Črnomelj	OŠ Vinica	1						1	2	2							6
Črnomelj	OŠ Loka Črnomelj	3				9	2	4	3	1	4		1				27
Dobrovnik	Dvojezična OŠ Dobrovnik													2			2
Grad	OŠ Grad									2		2					4
Grosuplje	OŠ Brinje Grosuplje - OŠPP						1										1
Grosuplje	OŠ Louisa Adamiča Grosuplje					12	2	2	3	1	1						21
Grosuplje	- Šmarje Sap pri OŠ Louisa Adamiča Grosuplje						2										2
Hoče - Slivnica	OŠ Dušana Flisa Hoče					1		1	1	1	1						5
Hrastnik	OŠ N.H. Rajka Hrastnik					1					1						2
Ivančna Gorica	OŠ Stična					1											1
Ivančna Gorica	- Zagradec pri OŠ Stična							2									2
Jesenice	OŠ Koroška Bela Jesenice					1											1
Jesenice	OŠ Toneta Čufarja Jesenice	1															1
Kočevje	OŠ Zbora odposlancev Kočevje					4	7	6	7	1	6	3	1				35
Kočevje	OŠ Ob Rinži Kočevje					2	2	3		1	1						9
Kočevje	OŠ Stara Cerkev	1				1	1	2	1	3	1	1	1				12
Kočevje	- Željne pri OŠ Stara Cerkev	4				8	3	3									18
Križevci	OŠ Križevci			1					1	1							3
Krško	OŠ Raka						2			1							3
Krško	OŠ Leskovec pri Krškem	19	12				7	7	9	3	11	1	1				70
Kuzma	OŠ Kuzma					1	2		4	1	2		2				12
Lendava - Lendava	Dvojezična OŠ 1 Lendava	3				1	1	1	1	1	1	1					10

Lendava - Lendva	Dvojezična OŠ Genterovci	1	4	1	2															8		
Ljubljana	OŠ Savsko naselje	4	1	6				3	1										1	16		
Ljubljana	- Kašelj pri OŠ Polje								1											1		
Ljubljana	OŠ Zalog					1	4				1									6		
Ljubljana	OŠ Trnovo									1										1		
Ljubljana	OŠ Livada Ljubljana							2	2	1				1						6		
Ljubljana	OŠ Kolezija													1						1		
Ljubljana	OŠ Božidarja Jakca Ljubljana								1					1						2		
Maribor	OŠ bratov Polančičev Maribor			1						1				1	1	1				5		
Maribor	OŠ Ivana Cankarja Maribor	2	4							1	1									2	10	
Maribor	- Košaki pri OŠ Ivana Cankarja Maribor	2	1																		3	
Maribor	OŠ Prežihovega Voranca Maribor	2	3	1	5								1	4	1						17	
Maribor	OŠ Bojana Iliča Maribor									1											1	
Maribor	OŠ Angela Besednjaka Maribor									1											1	
Maribor	OŠ Franceta Prešerna Maribor	1								1				1	1	1					5	
Maribor	- Stane Lenardon Razvanje pri OŠ Franceta Prešerna Mb.																				2	
Maribor	OŠ Maksa Durjave Maribor	3	4	1	1					3	10								1	2	1	26
Maribor	OŠ Janka Padežnika Maribor	6					6	6	4	5	4				2	4					37	
Maribor	OŠ Borisa Kidriča Maribor			3	1					3	1			3	4	1					16	
Maribor	OŠ Draga Kobala Maribor	1	1						2	2	1			3		1					11	
Maribor	- Brezje pri OŠ Draga Kobala Maribor	3	2							1	1										7	
Maribor	OŠ Martina Konšaka Maribor	2	5							5	1	2	2			2	3		2		24	
Maribor	OŠ Toneta Čufarja Maribor				1						2	1									4	
Maribor	OŠ Slave Klavore Maribor	2	1						2	3	1								3		12	
Maribor	OŠ Franca Rozmana - Staneta Maribor	1	2							2	3	1	1	1							11	
Maribor	OŠ "Borcev za severno mejo" Maribor	1	3							1	2	2	2	2	1	1					15	
Maribor	OŠ Tabor II Maribor	1	1	1	1															3	7	
Maribor	OŠ Tabor I Maribor			3	1						2										6	
Metlika	OŠ Podzemelj	3					2	2	1	2	3				1						14	
Metlika	OŠ Metlika	4					8	3	3	9	2							5	5		39	
Murska Sobota	- Dokležovje pri OŠ Bakovci								1	1	3										5	
Murska Sobota	OŠ Bakovci													1							1	
Murska Sobota	OŠ I Murska Sobota						4	4	5	4	4	7	4	1							33	
Murska Sobota	OŠ III Murska Sobota	3	3	8						1	5	8	4	6	3						41	

Murska Sobota	OŠ II Murska Sobota	6	6	2	6			1	6			2	2	3	34
Novo mesto	OŠ Otočec					2		1							3
Novo mesto	OŠ Stopiče							1	1		1				3
Novo mesto	OŠ Šmihel Novo mesto	1				2	3	5	6	5	5	1	1		29
Novo mesto	- Birčna vas pri OŠ Šmihel Novo mesto					1		1							2
Novo mesto	OŠ Grm Novo mesto	4				4	1								9
Novo mesto	OŠ Bršljin Novo mesto	11				13	12	13	11	10		6		7	83
Pivka	OŠ Košana					1		1		2					4
Puconci	OŠ Puconci	4	5	1				2	1	2	6	4	3		28
Puconci	- Bodonci pri OŠ Puconci	3	1	2				2	3						11
Puconci	- Mačkovci pri OŠ Puconci		1	2						2					5
Ribnica	OŠ dr. Franceta Prešerna Ribnica					9	3	3	5		1				21
Rogašovci	OŠ Sveti Jurij Rogošovci								8	8	5	8	3		32
Rogašovci	- Pertoča pri OŠ Sv. Jurij Rogošovci					2	2	1							5
Rogašovci	- Serdica pri OŠ Sv. Jurij Rogošovci					3	2	9							14
Ruše	OŠ Janka Glazerja Ruše		1	1	1								1		4
Semič	OŠ Belokranjskega odreda Semič	5	4	3	3				7	5	5	1	2		35
Šalovci	OŠ Šalovci											1			1
Šentjernej	OŠ Šentjernej					4		4	6	2	8				24
Škocjan	OŠ Frana Metelka Škocjan					6	5	9	4	7	2	1			34
Tišina	OŠ Tišina	3	5	2				3	3	4	4	2	1		27
Tolmin	- Podmelec pri OŠ Dušana Muniha Most na Soči	1	1												2
Trbovlje	OŠ Tončke Čeč Trbovlje	1													1
Trbovlje	OŠ Tončke Čeč Trbovlje - OŠPP							1							1
Trebnje	OŠ Trebnje					10	6	2	2	1			1		22
Trebnje	OŠ Veliki Gaber						2		2	1					5
Turnišče	OŠ Turnišče			1				1	1					1	4
Velenje	OŠ Livada Velenje						1	1							2
Vrhnika	- Bevke pri OŠ Log - Dragomer						1								1

0

Celje	OŠ Glazija Celje							1		1		1			3
Črnomelj	OŠ Milke Šobar - Nataše Črnomelj					3		1	4	3	3	2	3		19
Hrastnik	OŠ Vitka Pavliča Hrastnik						1								1

Jesenice	OŠ Poldeta Stražišarja Jesenice								1	1		2					4
Kočevje	OŠ Ljuba Šercerja Kočevje				1		1	2	4	7	2						17
Lendava	Dvojezična OŠ Lendava II				1	1			8	4	2	3					19
Ljubljana	Zavod za usposabljanje Janeza Levca Ljubljana				1			2	3	1	1	2					10
Maribor	OŠ Gustava Šiliha Maribor					1		5	3	6	6						21
Murska Sobota	OŠ IV. Murska Sobota				1	6	2	2	5	3	2	4					25
Novo mesto	OŠ Dragotina Ketteja Novo mesto				1	1	2	1									5
Radovljica	OŠ Antona Janše Radovljica						1					1					2
	SKUPAJ	114	78	36	19	155	148	162	166	161	126	79	52	34	14	5	1349

Vir: Ministrstvo RS za šolstvo, znanost in šport, 2003

MEDNARODNE PRIMERJAVE

AVSTRILIJA

Obstajajo trije modeli poučevanja manjšinskih jezikov: pouk izvajajo tako v manjšinskem kot državnem jeziku; manjšinski jezik je edini jezik poučevanja; manjšinski jezik poučujejo samo kot poseben predmet. Vse avstrijske osnovne šole, ne samo manjšinske, imajo za enega glavnih ciljev interkulturno učenje.

Ker je romščina v Avstriji šele od nedavna dostopna v pisni obliki, bodo dodatno poučevanje v tem jeziku uvajali postopoma. V šol. l. 1999/2000 so učenci prvič imeli pouk romščine v eni izmed osnovnih šol. Za zdaj si v šolah začasno pomagajo z domačimi govorci, ki imajo nekaj osnovne izobrazbe, da poučujejo romščino. V vrtcih te možnosti zaenkrat še ni. Romščino poučujejo na univerzah v Gradcu in Innsbrucku.

Zveza Romov je v Oberwartu organizirala izvenšolsko poučevanje za otroke. S tovrstno pomočjo učenci postanejo samostojnejši pri učnem procesu in ne padejo med ponavljalce. Odkar so uvedli ta program, je šolski uspeh romskih otrok enak kot pri drugih učencih. Program financirata zvezna in gradiščanska regionalna vlada. Na Dunaju je ciljno usmerjeno poučevanje romskih otrok znotraj družine med drugim pripomoglo k občutnemu porastu števila otrok, ki končajo obvezno izobraževanje.

Pred kratkim je začel delovati romski gradiščanski izobraževalni center za odrasle (Volkshochschule), ki ponuja poučevanje romščine za odrasle in se financira iz javnih sredstev.

BOLGARIJA

Septembra 2002 so bila sprejeta navodila o integraciji otrok in učencev manjšin. Med strateškimi cilji so integracija in ohranjanje etnične specifičnosti, odpravljanje problemov pri enakih možnostih dostopa do kakovostnega izobraževanja ter vzpodbujanje uspešne socializacije otrok in mladostnikov iz manjšinskih skupnosti. Cilj navodil je, da se postopno odpravi izolacija romskih otrok v vzgoji in izobraževanju ter zagotovi dostop do kakovostne vzgoje in izobraževanja v integriranih šolah.

Romska nevladna organizacija je pripravila projekt "Prost dostop romskih otrok do šole", s katerim so romske otroke vključili v običajne, neromske šole. Za učitelje, nevajene poučevanja dvojezičnih otrok, so pripravili mesečne seminarje, kjer so jih seznanili z romsko zgodovino, načinom življenja in kulturo, s posebnimi značilnostmi dvojezičnih otrok, s pedagoškim delom z romskimi otroki itd. Vsaka šola ima romskega pomočnika učitelja, ki je neke vrste "most" med šolo in družinami otrok. Na nekaterih šolah so pripravili tudi večerne tečaje za starše.

ČEŠKA

Romi so etnična manjšina. Učenje romskega jezika, zgodovine in kulture je neobvezno za romske otroke in ostale zainteresirane. Uvedli so pripravljalne razrede, s katerimi naj bi izboljšali znanje češčine in s tem pripomogli k boljši družbeni integraciji Romov, vendar naj bi Romi pokazali bolj malo zanimanja za tovrstno pomoč. Pripravljalne razrede lahko ustanovijo v vrtcih, osnovnih in posebnih šolah. V njih se poučuje po posebnih programih, prav tako pa ima vsak otrok individualni vzgojno-izobraževalni program. Da bi se otroci lažje prilagodili šoli, so vpeljali mesto "vychovatel-asistent učitele" (podporno učno osebje), ki mora poznati okolje, iz katerega otroci izhajajo. V razredih z večjim številom romskih otrok lahko uporabljajo modificiran vzgojno-izobraževalni program.

Kot navaja Evropski center za pravice Romov (European Roma Rights Center - ERRC), statistični podatki kažejo, da romske otroke petnajstkrat pogosteje razvrstijo v posebne šole kot neromske (po nekaterih podatkih naj bi kar 90 % romskih otrok obiskovalo posebne šole za duševno zaostale otroke). Dvojezičnih šol za romske otroke ni.

Nevladna organizacija AISIS je dala pobudo za projekt romskih pomočnikov učiteljev. Izbrali so kandidate, ki med romsko in neromsko skupnostjo uživajo ugled in spoštovanje, in jih dodatno izobraževali v spretnostih maternega jezika, državljski vzgoji, matematiki, družbeno-socialni in pravni vzgoji, osnovah računalništva, pisarniškega poslovanja, računovodstva in javnega nastopanja. Pomočniki predstavljajo vez med šolo in družino. Staršem predstavijo pomembnost obiskovanja vrtcev, pomagajo pri zmanjševanju izostajanja od pouka, obvestijo šolo o družinskih problemih, pomagajo učiteljem nižjih razredov pri pouku itd.

FINSKA

V okviru finskega zavoda za šolstvo je enota, katere naloga je razvijanje in izvajanje izobraževanja Romov. Cilj je, da bi Romi imeli enake možnosti za izobraževanje kot ostali del prebivalstva.

Število romskih otrok, ki nadaljujejo izobraževanje, se vsako leto povečuje, še vedno pa je precej nižje od števila drugih otrok. Ocenjujejo, da manj kot polovica romskih otrok nadaljuje šolanje po srednji šoli, medtem ko je ta delež med ostalimi okrog 93 %.

V poročilu o stanju romskega jezika in kulture na različnih ravneh vzgoje in izobraževanja zavod za šolstvo predlaga, da se uvede kvota za usposabljanje osnovnošolskih učiteljev, ki govorijo romsko. Obstaja tudi program usposabljanja za učitelje romske kulture. Na univerzitetni ravni ni možnosti za študij romskega jezika. Univerzitetni programi za učitelje nimajo posebnih oblik za manjšinske skupine.

Na področju znanstvenega raziskovanja je veliko manj raziskav o Romih in njihovi kulturi kot o ostalih manjšinah. Ugotavljajo tudi, da je poznavanje romske kulture med večinskim prebivalstvom pomanjkljivo. Eden izmed razlogov je, da učna gradiva vsebujejo zelo malo informacij o tradicionalnih manjšinah.

Osnovnošolski zakon omogoča izvajanje pouka v romščini. Prav tako je možno poučevanje romščine kot maternega jezika. Podobne določbe so tudi v srednješolskem zakonu.

Občine niso zakonsko zavezane organizirati poučevanje romskega jezika. Država plača 86 % stroškov tovrstnega poučevanja, tako da ga imajo občine možnost organizirati, vendar je to odvisno od ekonomskega načrtovanja občine.

L. 1998 je pouk romskega jezika obiskovalo 220 učencev v osmih občinah od skupaj 1500 do 1700 romskih šoloobveznih otrok.

Amandma vrtčevskemu zakonu iz leta 1995 kot enega vzgojno-izobraževalnih ciljev dodaja spodbujanje romskega jezika in kulture. V praksi občine niso v ta namen uvedle nobenega ukrepa, prav tako se ni izboljšalo sodelovanje med Romi in vrtci. Usposabljanje zaposlenih v vrtcih ne vsebuje veliko informacij o romski kulturi in sodelovanju z Romi. Ocenjujejo, da je število romskih otrok, ki obiskujejo vrtce ali malo šolo, relativno majhno v primerjavi z ostalimi otroki.

GRČIJA

Večina romskih otrok govori samo romsko in nimajo možnosti pouka grščine kot drugega jezika, kar ima za posledico slabo učno uspešnost. Poleg tega v grških šolah ni pouka romščine. Nepismenost med grškimi Romi naj bi bila med 80 in 90 odstotki.

MADŽARSKA

Romi so ena od šestih manjšin na Madžarskem. Cilj vzgoje in izobraževanja narodnih in etničnih manjšin je ohranjanje, spodbujanje, krepitev in vzdrževanje identitete manjšine. Lokalne oblasti morajo organizirati predšolske skupine za otroke narodnih in etničnih manjšin, če za to zaprosi vsaj osem staršev iste manjšine. Država iz proračuna letno subvencionira otroke, ki so vključeni v program za narodne in etnične manjšine v vrteu.

Med vrtci z romskimi otroki je manj vrtcev z jasnim etničnim profilom, deloma zato ker ni pedagoških razlogov za ločevanje otrok, kjer ni programov z romskim jezikom, deloma pa zato ker je delež otrok, ki so vključeni v vrtec, med Romi veliko nižji.

V skladu z zakonom o manjšinah mora osnovna šola organizirati etnični razred ali študijsko skupino na prošnjo osmih staršev.

ERRC: Romi na Madžarskem pogosto nimajo enakega dostopa do ustreznega izobraževanja. Lahko jih ločijo od neromskih otrok v isti šoli ali pa jih pogosteje uvrščajo v posebne šole za mentalno prizadete otroke.

POLJSKA

V šole je vključenih le malo romskih otrok. Obstajajo posebni romski razredi z nižjimi izobraževalnimi standardi, kar še povečuje diskriminacijo in segregacijo Romov.

ROMUNIJA

Veliko romskih otrok v Romuniji ne more obiskovati šole, ker nimajo dovoljenj za bivanje, ki so potrebna za vpis v šolo. Ostale poučujejo v segregiranih razredih in niso deležni tako kakovostnega izobraževanja kot neromski otroci.

SLOVAŠKA

Novejši poskus izboljšanja vzgoje in izobraževanja Romov predstavlja uvajanje t. i. ničtega razreda, ki naj bi dvignil raven znanja ob vstopu v šolo. Vendar se segregacija kaže v slabi kakovosti šol v okoljih, ki so pretežno naseljena z romsko populacijo, in z razvrščanjem otrok v posebne šole za duševno prizadete. Poučevanja romščine ali poučevanja v romščini je zelo malo ali skoraj nič.

ŠPANIJA

Španska ustava formalno ne priznava ali opredeljuje etničnih manjšin, prav tako ni nobene državne ali vladne ustanove ali zavoda, ki bi bil odgovoren za manjšine.

Tipični ukrepi vladnega Razvojnega načrta za Rome, ki zadevajo vzgojo in izobraževanje: nadzorovanje prisotnosti v šoli, da bi preprečili neopravičeno izostajanje od pouka in osip romskih otrok, ukrepi za dodatno poklicno usposabljanje in izboljševanje zaposlitvenih možnosti, zdravstvena vzgoja itd. Oblikovali so posebne module usposabljanja za učitelje, ki delajo z romskimi otroki. Priznavajo, da je to področje, kjer je pomoč romskim družinam pred največjim izzivom.

Ustanovili so posebno skupino, kamor so vključeni predstavniki romskih organizacij, avtonomnih skupnosti, ministrstva za šolstvo in kulturo, generalnega direktorata za socialne zadeve, otroke in družino in ki naj bi oblikovala politične smernice in ukrepe na podlagi

dokumenta, ki so ga pripravile romske organizacije, pomagale pa naj bi različne vzgojno-izobraževalne ustanove in ustanove iz socialnega sektorja.

ŠVEDSKA

Romščina je priznana kot eden izmed petih uradnih manjšinskih jezikov. Na predšolski stopnji morajo otrokom, katerih materni jezik ni švedščina, ponuditi možnost, da razvijajo tako svoj materni jezik kot švedščino. Lokalne oblasti morajo preskrbeti dodatno pomoč za poučevanje prvega jezika (ki ni švedščina).

Romski otroci imajo pravico do učenja prvega jezika v osnovni in srednji šoli, kar naj bi jim omogočilo ohranjanje in razvijanje maternega jezika ter seznanjanje s kulturno tradicijo. Poleg tega so upravičeni do pomoči v svojem maternem jeziku pri drugih predmetih. Pouk prvega jezika je možen kot izbira na ravni učenca, jezika, šole ali izven rednega predmetnika. Cilj švedščine kot drugega jezika je pomagati učencem, da razvijajo osnovne komunikacijske spretnosti in pridobijo znanje, potrebno za učenje ostalih šolskih predmetov v švedščini.

Materni jezik je lahko izbirni jezik za učence, vendar morajo občine organizirati njegov pouk, če je v občini vsaj pet otrok, ki hočejo poučevanje v istem jeziku. Posebna določila so za materni jezik pripadnikov laponske, tornedal-finske in romske manjšine – upravičeni so do pouka tudi, če je njihovo število manjše od pet ali če njihov jezik ni v vsakdanji rabi. Občina ni zavezana, da organizira poučevanje, če ni na razpolago ustreznih učiteljev. Podobna pravila veljajo tudi za srednjo šolo.

Romski učenci iz tujega okolja so edina skupina, ki je upravičena do pouka maternega jezika v dveh jezikih, npr. učenec s finsko-romskim poreklom bo imel pouk finščine in t. i. finske romščine. L. 1997 so ugotovili, da zelo malo otrok obiskuje pouk romščine-čhib. Težko je zaposliti učitelje z romščino kot maternim jezikom, ker ni formalnega usposabljanja zanje, vendar poročajo, da se je začelo načrtovanje usposabljanja kadrov za romsko manjšino.

Vsi otroci, ne glede na to, ali pripadajo večinskemu prebivalstvu ali manjšinam, se v šoli morajo seznaniti z zgodovino narodnih manjšin na Švedskem ter z njihovo kulturo, jezikom, religijo in njihovo vlogo v družbi. V ta namen so l. 1994 dopolnili šolske kurikule in učne načrte.

Vlada je v zakonu o raziskovalni politiki za leti 2000/2001 zapisala, da je pomembno še naprej razvijati univerzitetno izobraževanje in raziskovanje manjšinskih jezikov in področje narodnih manjšin.

Pedagoške fakultete morajo študente izobraževati o manjšinskih jezikih in narodnih manjšinah, tako da bodo diplomanti imeli potrebno znanje za uresničevanje vzgojno-izobraževalnih ciljev v kurikulih.

V večletni projekt priprave učnih gradiv in slovarjev v jezikih, kjer je obstoječe gradivo neustrezno, je zajeta tudi romščina-čhib. Hitijo s pripravo slovarja v švedščini in različnih oblikah romščine-čhib (arli in švedska romščina).

Izobraževanje odraslih: Romi imajo na razpolago posebne tečaje na številnih "ljudskih univerzah".

LITERATURA

1. *Dodatek h Kurikulu za vrtnice za delo z otroki Romov*, Ljubljana, 2003.
2. *Dvanajsti protokol h Konvenciji o varstvu človekovih pravic in svoboščin*, Rim, 4. 11. 2000.
3. *Education for students of non-Swedish background and recognized minorities*, spletna stran <http://www.skolverket.se/english/system/non-swedish.shtml>
4. Eurybase, spletna stran http://www.eurydice.org/Eurybase/frameset_eurybase.html

5. European Roma Rights Center, spletna stran <http://www.errc.org/>
6. *EU Support for Roma communities in Central and Eastern Europe*, Bruselj, maj 2002.
7. *Good practices relating to the insertion of Roma in five countries of Central and Eastern Europe*, poročilo Sveta Evrope, spletna stran www.coe.int/T/E/social_cohesion/Analysis_and_Research/Activities/Good_practice/A_Roma%20Good%20practices.asp
8. Horvat, M. J. (ur.), *Romani Čhib/Romski jezik, Romane alava/Zbirka romskih besed*, Zveza Romov Slovenije, Murska Sobota, 2002.
9. Horvat, M. J. (ur.), *Romano Kejdipe IV/Romski zbornik IV*, Romani union Murska Sobota, Murska Sobota, 2003.
10. Klopčič, V., Polzer, M. (ur.), *Izboljšanje položaja Romov v Srednji in Vzhodni Evropi: izziv za manjšinsko pravo* (zbornik referatov na znanstvenem srečanju v Murski Soboti, 11. - 12. aprila 1997), Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1999.
11. Komac, M., "Romi na Slovenskem", v: *Razprave in gradivo – Revija za narodnostna vprašanja* 25, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, 1991.
12. Kovač – Šebart, M., Krek, J., "Romi v Sloveniji: vprašanja izobraževanja, multikulturalizma in integracije", v: *Sodobna pedagogika* 1, 54, Ljubljana, 2003, str. 28-43.
13. *Navodila za izvajanje programa 9-letne OŠ za učence Rome*, Ljubljana, 2000.
14. *Navodila za prilagajanje programa OŠ za romske učence*, Ljubljana, 1993.
15. *Poročilo o uresničevanju ukrepov za pomoč Romom v Republiki Sloveniji*, Ljubljana, 1999.
16. *Priporočilo o izobraževanju romskih otrok v Evropi*, februar 2000.
17. *Priporočilo o izobraževanju za demokratično državljanstvo*, oktober 2002.
18. *Priporočila za izvajanje programa 9-letne osnovne šole za učence Rome* (predlog), Ljubljana, 2002.
19. *Report by the Republic of Austria pursuant to Article 25 paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Svet Evrope, 2000.
20. *Report Submitted by Finland Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Svet Evrope, 1999.
21. *Report Submitted by Spain pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Svet Evrope, 2000.
22. *Report Submitted by Sweden pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Svet Evrope, 2001.
23. *Resolucija o šolanju otrok Romov in popotnikov*, junij 1989.
24. Rostohar, D. (ur.), *Vzgojno-izobraževalno delo z romskimi učenci* (zbornik s Posveta o vzgojno-izobraževalnem delu z romskimi učenci, Osnovna šola Leskovec pri Krškem, 13. februarja 2003), Osnovna šola Leskovec pri Krškem, april 2003.
25. Save the Children, *Denied a Future? The Right to Education of Roma/Gypsy & Traveller Children in Europe*, London, 2001.
26. Smerdu, F., Giodani, J., "Romi na območju ZRSZ OS Novo mesto in ukrepi za razreševanje njihovega težavnega položaja na trgu dela", 2003.
27. Statistične informacije, št. 93/2003.
28. Šiftar, V., *Cigani: minulost v sedanosti*, Pomurska založba, Murska Sobota, 1970.
29. Škof, V., "Vzgoja in izobraževanje romskih otrok v osnovnih šolah v Republiki Sloveniji", v: Komac, M. (ur.), *Romi na Slovenskem*, Ljubljana, 1991, str. 100–105.
30. Štrukelj, P., *Romi na Slovenskem*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1980.
31. *Ustava Republike Slovenije*, Ljubljana, 1991.
32. Vincetič, M. (ur.), *Romski zbornik II/Romano kedijpe II*, Romsko društvo Romani union Murska Sobota, Murska Sobota, 1998.
33. "Zakon o osnovni šoli", *Ur. l. RS* 12/1996, 29. 2. 1996.
34. "Zakon o organizaciji in financiranju vzgoje in izobraževanja", *Ur. l. RS* 12/1996, 29. 2. 1996.
35. "Zakon o ratifikaciji Evropske listine o regionalnih ali manjšinskih jezikih", *Ur. l. RS* 17/2000, 4. 8. 2000.
36. "Zakon o ratifikaciji Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin", *Ur. l. RS* 4/1998, 13. 3. 1998.
37. "Zakon o vrtcih", *Ur. l. RS* 12/1996, 29. 2. 1996.
38. Žagar, M., "Politika integracije romske skupnosti v Sloveniji: Preprečevanje socialne izključenosti Romov", zaključno poročilo raziskovalne naloge, Ljubljana, oktober 2002.